

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

Konzervatorsko-restauratorski radovi na Gradskom kazalištu

„Zorin-dom” u Karlovcu

Ana Barić

Mentor: red. prof. dr. sc. Zlatko Jurić

Zagreb, 2019.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI NA GRADSKOM KAZALIŠTU „ZORIN-DOM” U KARLOVCU

Conservation and restoration work on „Zorin-dom” theater in Karlovac

SAŽETAK

U radu je istražena kompleksna povijest gradnje i djelovanja Gradskog kazališta „Zorin-dom” u Karlovcu, s naglaskom na dvije veće obnove. Zgrada pripada urbanističkoj cjelini karlovačke „Zvijezde,” pa je samim time upisana u Registar spomenika kulture. Kroz rad je naglašen doprinos *Prvog hrvatskog pjevačkog društva „Zora”* u stvaranju ideje o nastanku i opstanku kazališne zgrade. Uspoređujući pristupe pojedinim obnovama cilj je ovog rada dati uvid u okolnosti nastanka, kao i u motivaciju za obnove 1960.-ih i kraja 1980.-ih godina. Dio rada odnosi se na suvremene intervencije koje su potrebne za fizičko očuvanje i funkcionalnost zgrade. Značaj zgrade i institucije „Zorin-doma” za grad Karlovac je nepobitan. Glavni kulturni centar Karlovca ima estetsku, ambijentalnu i kulturnu vrijednost. Od početka gradnje do danas prošlo je više od sto godina, a Gradsko kazalište „Zorin-dom” i dalje doprinosi jačanju kulturnog i javnog života Karlovca, ali i Hrvatske općenito.

Ključne riječi: Carnelutti, historicizam, Karlovac, kazalište, PHPD “Zora”

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 75 stranica, 17 reprodukcija, Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: Carnelutti, historicizam, Karlovac, kazalište, PHPD "Zora"

Mentor: dr. sc. Zlatko Jurić, redovni profesor, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet,

Odsjek za povijest umjetnosti

Ocjenjivači:

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: _____

Ocjena: _____

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI

Ja, Ana Barić, diplomantica na Istraživačkom smjeru – modul konzervatorstvo diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom „Konzervatorsko-restauratorski radovi na Gradskom kazalištu „Zorin.dom” u Karlovcu” rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 10. lipnja 2019.g

Vlastoručni potpis

Sadržaj:

1. Uvod	1
1.1. Dosadašnja literatura.....	2
1.2. Uloga građevina od kulturne važnosti.....	3
2. Metodologija.....	5
2.1. Digitalizirani arhiv	5
2.2. Časopisi.....	6
3. Početne ideje - Prvo hrvatsko pjevačko društvo „Zora”.....	7
4. Neuspjele preteče kazališta „Zorin-dom”	8
4.1. Andrija Ljudevit Adamić	8
4.2. Napori „Narodne čitaonice”	9
4.3. Povezanost „Narodne čitaonice” i PHPD „Zora”	9
4.4. Drvena kurija Alfreda Kappnera	10
4.5. Aktivnosti prikupljanja sredstava za gradnju	11
5. Pravila gradnje kulturnih domova	17
5.1. Prostorije doma kulture.....	18
6. Projekt Gjuro Cerneluttija	19
6.1. Gjuro Cernelutti, graditelj u Zagrebu	19
6.2. Opis prvobitnog stanja zgrade.....	21
6.3. Opis interijera s početka 20.st.....	24
6.4. Dimenzije	25
7. Radovi 1960-ih godina	27
7.1. Europsko vatrogasno prvenstvo	27
7.2. Promjene provedene kod prve obnove	27
7.3. Promjene u unutrašnjosti.....	28
8. Posljednja velika obnova 1987-2001.	29
8.1. Financiranje obnove.....	29
8.2. Tijek radova	30
8.3. Promjene izvođača radova	30
8.4. Ponovno širenje pozornice.....	32

8.5. Promjene u interijeru	33
8.6. Promjene na začelju zgrade.....	36
8.7. Promjene sjevernog i južnog pročelja.....	36
8.8. Obnova pročelja - posljednja faza	37
9. Usporedba stanja iz pojedinih faza obnova	38
10. Planirane i neplanirane suvremene intervencije.....	40
10.1. Planirane intervencije na zgradi	40
10.2. Neplanirani zahvati	41
11. Današnja djelatnost kazališta.....	42
12. Valorizacija.....	42
13. Budućnost - konzervatorski plan.....	43
14. Zaključak.....	45

Literatura

Popis priloga

1. Uvod

Jedna od najreprezentativnijih i oku najugodnijih građevina u Gradu Karlovcu neorenesansna je palača Gradskog kazališta „Zorin-dom”, upisana kao preventivno zaštićeno kulturno dobro.¹ Njezina kompleksna povijest izgradnje kao i okolnosti u kojima se tijekom godina nalazila, uz dvije obnove potaknulo me na istraživanje i pisanje ovog rada. Teško je u samo nekoliko desetaka stranica opisati povijest jedne toliko, za grad Karlovac, ali i šire područje značajne zgrade. Cilj je ovog rada dakle ukratko predstaviti životni vijek zgrade kao i sve, u više etapa odrađene konzervatorsko-restauratorske radove koji su na njoj obavljani. Nemoguće je izostaviti važan dio o djelatnosti kazališta kao institucije kroz posljednjih stotinjak godina, kada je ona imala toliki značaj za Karlovčane i kulturu Hrvatske uopće. Kontekstualizacija je u proučavanju slikarstva, kiparstva ili arhitekture ključan faktor u razumijevanju bilo kojeg djela. U moru dokumentacije koja se čuva u arhivu „Zorin-doma” i u drugim institucijama poput Gradskog muzeja Karlovac i Konzervatorskog odjela u Karlovcu potrebno je pažljivo izdvojiti one ljude, stvari i događaje koji bi jasno označavale vremensku crtu nastanka i opstanka građevine.

Rad je podijeljen u nekoliko cjelina koje prate kronološki tijek svih obavljenih zahvata na zgradi. Nakon kratkog uvodnog djela u kojemu će biti riječi o prethodnici Gradskog kazališta - drvenoj kuriji, govorit će se o razdoblju od izgradnje 1892. do prve obnove koja se odvija 1960-ih godina. Razdoblje početka izgradnje obilježeno značajnim društvenim promjenama koje su oblikovale društvo i opće stanje kakvo danas poznajemo. Iako je zgrada napravljena za pjevačko društvo „Zoru” nastala tek krajem stoljeća, ovo društvo svoju povijest počinje polovinom stoljeća, kada nosi temelje kulturnog života Karlovca. Važno je napomenuti da i sama kazališna djelatnost seže u ranija razdoblja² i početak djelatnosti zbora i kazališta nisu usko vezane uz početak gradnje zgrade.

¹ Zgrada pripada urbanističkoj cjelini karlovačke „Zvijezde”, u Registru spomenika kulture Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture označena je registarskim brojem 187.

² Branko Hećimović u članku „*Karlovačka kazališna stoljeća i „Zorin-dom”*” izdanom u časopisu *Svjetlo* (1992) spominje kako počeci kazališnog života u Karlovcu sežu u polovinu sedamnaestog stoljeća kada predstave izvode đaci zagrebačke isusovačke gimnazije. Prema: *Svjetlo*, Karlovac, 1992., br. 3-4, prosinac, str. 13.

Nakon kratkog dijela kojem je riječ o razdoblju od početka gradnje do prve obnove, slijedi dio koji će se fokusirati na radove i djelovanje između 1963.g. do 1987.g. Dvije navedene godine predstavljaju početak prve i početak druge veće obnove zgrade. Prva je obnova dakle započeta 60-ih godina prošlog stoljeća. O toj fazi nije sačuvano mnogo, a ono što je sačuvano je teško dostupno, a izvori koji su u ovom radu korišteni za razdoblje prve obnove isključivo su sekundarni.

Posebno mjesto zauzima druga velika obnova, započeta krajem osamdesetih, a čiji radovi su se zbog različitih okolnosti poput Domovinskog rata i s time povezanih financijskih i drugih poteškoća oduljili na čak četrnaest godina. Ta obnova privodi se kraju 2001., a tako „Zorin-dom” izgleda i uspješno djeluje do danas. U posljednjih nekoliko godina također su obavljeni radovi održavanja poput zamjene krova koji je prokišnjavao, zatim obnova zapadnog pročelja te određeni radovi u interijeru. Ostali segmenti ovog rada obuhvaćaju usporedbu pojedinih faza izgradnje kao i evaluaciju trenutnog stanja. Za posljednji segment ovog rada korištena je kratka knjiga Jamesa Semple Kerra u kojoj autor potanko objašnjava kako dobar konzervatorski plan treba izgledati i koji su sve koraci potrebni kako bi proces bio uspješan.

1.1. Dosadašnja literatura

U dosadašnjoj literaturi kada se govori o „Zorin-domu” naglasak je stavljen na djelatnost kazališta u smislu djelatnosti amaterskih kazališnih skupina i još detaljnije opisanog djelovanja Prvog hrvatskog pjevačkog društva „Zora”. Ove dvije institucije temelji su bez kojih društveni život Karlovca u 19. stoljeću, ali ni sama zgrada ne bi postojali na ovako značajnoj razini. Literatura korištena za ovaj rad sadržava pretežito dokumente Konzervatorskog odjela i arhivsku dokumentaciju. Korištena je i monografija izdana povodom otvorenja zgrade nakon obnove 2001. godine. Rijetko koji tekst govori o građevnoj djelatnosti graditelja Carneluttija. O opusu Carneluttija i njegovih sinova piše Radović Mahečić, dok drugi autori poput Mirne Meštrović, Mladena Obada Šćitarocija³ i drugih tek

³ Mirna Meštrović, Mladen Obad Šćitaroci: »Zagrebački ljetnikovci - nastajanje i obilježja«, u: *Prostor*, Zagreb, 2014, Vol. 22, br. 1, lipanj, str. 2-15.

spominju graditeljevo ime u sklopu drugih tema. Nadalje, iz Enciklopedije Hrvatske umjetnosti koju izdaje Leksikografski zavod Miroslav Krleža iz kratkog odlomka doznajemo temeljne činjenice o djelovanju arhitekta unutar Hrvatske. Dio literature nalazi se u djelima vezanim uz grad Koprivnicu, poput Povijesnog atlasa grada⁴ i knjige „Koprivnica grad i spomenici.”⁵

Kao što je već ranije spomenuto korisna literatura dolazi od autora Semple Kerra kao i dokument Povelje iz Burre. Sve navedeno ponovit će se kroz daljnji tekst i važno je za razumijevanje konteksta nastanka i životnog razvoja zgrade „Zorin-doma”, ali i konzervatorskog procesa kao takvog.

1.2. Uloga građevina od kulturne važnosti

Prisjetimo se važnosti kulturnih građevina (ali ne samo fizičkih građevina, već i različitih drugih okupljališta na otvorenom) koje su bile nositelji kulturnih događanja u kojima su se okupljale mase kroz povijest. Freudenberg smatra kako su te građevine bile kulturno dobro, pa ih čak uspoređuje sa svetištima i proštenišima.⁶ Kao primjer toga referira se na antička kazališta, cirkuse i amfiteatre koji su okupljali mnoštvo gledatelja. Autor također komentira kako Hrvati nemaju mnogo građevina za ovakva okupljanja kao rezultat dugogodišnjih ratovanja i drugih nepovoljnih okolnosti:

„Ne ulazeći u razmatranja poviestnog razvoja, koje je dovelo do sadanjeg stanja, koje je, konačno, logični posljedak - rezultanta - svih onih sila, koje su pokretale stvaralačke snage narodne - moramo utvrditi, da ima u Hrvatskoj razmjerno malo građevina koje mogu poslužiti u svrhe zajedničkog društvenog doživljavanja. Nekoliko kazališta u velikim i većim gradovima, nekoliko dvorana u gradovima a malo u selima. Za ostale potrebe izgrađivale bi se tek privremene, prigodne improvizacije, koje prestaju i nestaju kad odnosne priredbe svrše. Nema traga bogatstvu ni razkoši, nema traga reprezentativnosti, kojom se ponose

⁴ Dr. sc. Mirela Slukan Altić: *Povijesni atlas gradova, III. svezak, Koprivnica*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Muzej grada Koprivnice, 2003., str. 114.

⁵ Dragutin Feletar i dr.: *Koprivnica: Grad i spomenici*, Zagreb: Odjel za povijest umjetnosti Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1986., str. 145-147.

⁶ Aleksandar Freudenberg: *Prosvjetna ognjišta, Priručnik za poticanje na građenje, osnivanje i izgradnju društvenih domova s dvoranama u Hrvatskoj*, Zagreb, Tisak Hrvatske državne tiskare u Zagrebu, Ministarstvo Narodne prosvjete, Glavno ravnateljstvo za obće narodno prosvjetljivanje u Zagrebu, 1943, str. 6.

drugi narodi, iztičući ljepote svojih svečanostnih građevina, a istodobno oprezno zatajujući izvore, iz kojih su crpli sredstva za podizanje često skupih i preskupih građevnih spomenika.”⁷

Iako autor smatra da kod nas nema zgrada namijenjenih društvenim doživljajima, smatram da je potrebno cijeliti ovo što imamo. Hrvatska je mala zemlja u kojoj ipak ima dovoljno građevina vrijednih divljenja. Valja u obzir uzeti činjenicu da je navedena knjiga nastala 1943. godine, a od tad do danas gradnja nije stala, već se razvijala kako su se javljale nove potrebe stanovništva za održavanjem kulturnih manifestacija i daljnjim napretkom društva u cjelini. Nadam se da će ovaj rad obasjati svjetlo kako na samu zgradu „Zorin-doma” s tehničkog i građevnog aspekta, tako i na grad Karlovac kao kulturno središte koje i dalje napreduje u svakom pogledu.

⁷ Isto, str. 11-12.

2. Metodologija

U ovom radu korišteno je više povijesno-umjetničkih metoda istraživanja, a potrebna dokumentacija dobivena je u suradnji s raznim institucijama Grada Karlovca. Osim iščitavanja literature koja seže u početak 20. stoljeća, (poput Lopašićevih *Povijestnih crtica* o „Zori”, 1892.)⁸ potrebno je detaljno proučiti arhivsku građu koja se sastoji od raznih dopisa, ugovora, ali i izvješća u starim novinama i časopisima. Takva građa sačuvana je, između ostalog u Gradskom muzeju Karlovac, koji odnedavno ima digitaliziran dio fundusa, dostupan on-line na službenim stranicama muzeja.⁹ Drugi dio čini proučavanje starih, ali i suvremenih časopisa. Također, za proučavanje vanjštine i unutrašnjosti zgrade kako je u prošlosti izgledala važne su stare (i novije) fotografije dostupne on-line.

2.1. Digitalizirani arhiv

Kao što je već napomenuto temelj rada čine arhivski dokumenti gdje je vrlo koristan Fond Prvog hrvatskog pjevačkog društva „Zora” s više od 2600 jedinica građe, koji je neiscrpan izvor podataka, kako o djelatnosti zbora, tako i o početnom procesu izgradnje. Između ostalog fond sadržava razne zapisnike društva, plakate, programe koncerata kao i pisma i obavijesti vezane uz članove.¹⁰ Arhivski podaci ključan su izvor u istraživanju početnih ideja o stvaranju „hrama kulture”, a donose detaljan uvid u tijek i djelomično financiranje izgradnje. U ovoj građi sačuvan je i građevni ugovor sklopljen između arhitekta Cerneluttija i Vilima Reintera, tadašnjeg predsjednika „Zore,” pisan rukom u devetnaest točaka, o kojem će detaljnije biti riječi dalje u radu. Ovaj projekt digitalizacije arhiva pohvalan je projekt Gradskog muzeja Karlovac, koji građanima i istraživačima daje uvid u detaljniji razvoj povijesti grada, svakodnevnog života i institucija koje su u gradu djelovale, a bez kojeg bi prikupljanje građe za pisanje ovog rada bilo zahtjevan i dugotrajan proces.

⁸ D. Lopašić: „Zora”, I. *Hrvatsko pjevačko društvo u Karlovcu - povijestne crtice 1858-1892.*, Karlovac, Hauptfeld 1892.

⁹ <http://www.online-zbirke.gmk.hr/> (pregledano 15. veljače 2019.)

¹⁰Fond PHPD-a „Zora” dio je Zbirke dokumentarne građe, zaštićen kao kulturno dobro Republike Hrvatske. Digitalizacija je financirana od strane Grada Karlovca i Ministarstva kulture Republike Hrvatske, a obavljena je tijekom 2017.g. (izvor: Sanda Kočevar: »Digitalizacija fonda Prvog hrvatskog pjevačkog društva „Zora”«; u: *Glas Gradskog muzeja Karlovac*, Karlovac, XVI/2017, br. 14, prosinac, str. 21.)

2.2. Časopisi

Osim arhivske građe korišten je Karlovački časopis *Svjetlo* o kojem će riječi biti kasnije, a koristan je izvor informacija za prvu fazu gradnje. Iz tog časopisa iščitava se ne samo tijek najranije faze izgradnje (od kraja 19. stoljeća nadalje), već i percepcija gradnje od strane autora članaka i opće javnosti. Za proučavanje ovog razdoblja korištena su djela posvećena „Zori” i pregledi svakodnevnog života Karlovca.¹¹ Navedena literatura obogaćena je fotografijama i starim razglednicama koje su koristan izvor za proučavanje interijera i eksterijera zgrade. Za razdoblje druge polovine 20. stoljeća naovamo korišteni su izvori poput „Karlovačkog tjednika” i izvješća Konzervatorskog odjela u Karlovcu, kao i već spomenuti časopis izdan povodom stogodišnjice izgradnje zgrade. U tom broju izdanom 1992. godine razni autori povezani s institucijom daju svoj uvid u djelatnost. Tako gospođa Mirjana Juretić, tadašnja ravnateljica institucije daje svoj doprinos u obliku iscrtavanja kratke povijesti gradnje i okolnosti nastanka o kojima će riječi biti kasnije. Osim cijenjene ravnateljice Juretić, između ostalih svoja mišljenja daju urednik Karlovačkog leksikona (2008.) Ivan Ott, arhitekt Tomislav Lasić i voditeljica baletnog studija Branka Podvorac.

Suvremena događanja vezana uz zgradu vrlo su dobro popraćena putem lokalnih on-line portala i radijskih stanica. Iz takvih izvora moguće je kronološki pratiti promjene obavljene na zgradi i kroz razne intervjuje ljudi povezanih uz djelovanje kazališta doznati trenutno stanje u kojem se institucija nalazi.

¹¹ Djela u pitanju su: Rudolf Strohal: *Grad Karlovac opisan i orisan*, Karlovac, Tisak M. Fogine, 1906. i Vrbetić, Szabo: *Karlovac na razmeđu stoljeća*, Zagreb, Školska knjiga, Zagreb, 1989.

3. Početne ideje - Prvo hrvatsko pjevačko društvo „Zora”

Kod izgradnje prostora za kulturne institucije postavlja se pitanje tko gradi, odnosno tko ulaže u izgradnju ustanova kao takvih. Freudenreich u svom djelu „Prosvjetna ognjišta” donosi podjelu na četiri vrste ulagača.¹² Naglašava volju naroda da se podigne takva ustanova, a posljedično tome jedna od skupina ulagača je sam narod, odnosno okupljeni mještani koju čine zadrugu, društvo ili odbor koji potpomaže izgradnju. Drugu vrstu ulagača prema istom autoru čine mjesna prosvjetna društva (Vatrogasno društvo, Hrvatska čitaonica itd.), dok postoji slučaj u kojem se više društava udruži u jedno i stvori odbor za izgradnju. Naposljetku, to može učiniti i općina. Prema mišljenju autora gradnja koju podupire općina je najkvalitetnija jer ona posjeduje iskusne stručnjake, a dotok novca nije ovisan o trećim stranama i dobrovoljnim priložima. U slučaju zgrade „Zorin doma” glavni poticaj za gradnju došao je od jednog pjevačkog društva. Freudenreich za ovakav slučaj govori:

„Kada neko prosvjetno društvo marljivim radom ojača i stekne više prijatelja i poštovalaca, obično nikne doskora i zamisao o izgradnji vlastitog prosvjednog ognjišta. Razlozi su i moralni i stvarni: moralni se nalaze u velikoj želji za poboljšanjem dosadanjega stanja, za gradnjom velikih i lijepih prostorija, u kojima bi se društveni život i rad mogao još ljepše i bolje razvijati; stvarni pak razlozi leže u stanovanju u iznajmljenim prostorijama, za koje valja namaknuti često i vrlo visoku najamninu. Zato je korisnije uložiti najamninu u vlastitu gradnju, nego podupirati posebnika, a uz to biti ovisan o njegovoj dobrohotnosti.”¹³

Ovo mišljenje koje autor zagovara u potpunosti je u skladu s tadašnjim stanjem u kojem se našlo Prvog hrvatskog pjevačkog društva „Zora.” Koliki ugled i prijatelje je „Zora” prikupila govori činjenica kako su kroz relativno kratko vrijeme od pet godina uspjeli skupiti dovoljno dobrovoljnih priloga za izgradnju doma. Drugi dio iskaza je također točan, jer kako

¹² Aleksandar Freudenreich: *Prosvjetna ognjišta, Priručnik za poticanje na građenje, osnivanje i izgradnju društvenih domova s dvoranama u Hrvatskoj*, Zagreb, Tisak Hrvatske državne tiskare u Zagrebu, Ministarstvo Narodne prosvjete, Glavno ravnateljstvo za obće narodno prosvjetljivanje u Zagrebu, 1943, 31-33.

¹³ Isto, str. 32

iz mnogih izvora doznajemo, društvo se do osnutka vlastitog doma okuplja najprije u stanu Dragojla baruna Kušlana Zablatkog od 1854. godine, a pod vodstvom Janka Modrušana okupljaju se u gostioni Šulcovoju u Šimunićevoj ulici.¹⁴ Jačanjem društva kao institucije koja je tada u Gradu Karlovcu jedna od najjačih nositelja društvenog života, gradnja je nastala iz puke potrebe za prostorom koji će objediniti sva događanja i postati centrom kulturnog života.

Od samih se dakle početaka vezanih za gradnju najviše se ističe važnost djelovanja Prvog hrvatskog Pjevačkog društva „Zora.”¹⁵ Nastanak zbora vezan je uz 1858. godinu, (tada djeluju pod nazivom „Društvo karlovačkih pjevača”, a društvo osniva Janko Modrušan po povratku iz Beča) a zbor ima značajnu ulogu u oblikovanju kulturnog života grada Karlovca, kako u 19. stoljeću, tako i danas. O ulozi amaterskih kazališnih skupina u izgradnji zgrade nije sačuvano mnogo, pa se da zaključiti da zahvaljujući djelatnosti PHPD „Zora” i njihovim zahtjevima za prostorom u kojem bi mogli održavati probe i nastupe te samim time dalje podizati kulturni život Karlovca na višu razinu nastaje ova građevina.

4. Neuspjele preteče kazališta „Zorin-dom”

4.1. Andrija Ljudevit Adamić

Više desetaka godina prije nego će zdanje izniknuti, točnije 1810. godine ugledan poduzetnik i trgovac Andrija Ljudevit Adamić,¹⁶ zaslužan za izgradnju Hrvatskog narodnog kazališta „Ivan pl. Zajc” u Rijeci namjerava i u Karlovcu sagraditi kazalište.

Adamić namjerava kazalište izgraditi o vlastitom trošku, a planirao ga je izvesti:

¹⁴ Rudolf Strohal: *Grad Karlovac opisan i orisan*, Karlovac, Tisak M. Fagine, 1906., str. 294.

¹⁵ U daljnjem tekstu: PHPD „Zora”

¹⁶ Prema Karlovačkom leksikonu, 2008.: „Adamić, Ljudevit Andrija: gospodarstvenik i kult. djelatnik (Rijeka, 29. XI. 1767 - Rijeka, 31. X. 1828). /.../ Angažira se isprva oko gradnje plovnog „kupskog kanala”, u želji razvijanja boljih prometnih veza sa zaleđem (ponajprije s Karlovcem) pa je potom jedan od gl. inicijatora osnutka dioničkog trg. Društva za izgradnju novog „žitnog puta” (poslije nazvana Lujzijana, puštena u promet 1809.), u što je uložio velik dio svojega kapitala. /.../ Prema vlastitom nacrtu i s velikim financ. ulaganjima sagradio je 1805. kazalište u Rijeci, a u namjeri da 1810. sagradi i kazalište u Karlovcu spriječilo ga je neslaganje Karlovčana oko lokacije te financ. razlozi.”, Ivan Ott, (ur.): *Karlovački leksikon*, Zagreb, Naklada Leksikon, Školska knjiga, 2008.

„/.../ na ostancima crkve sv. Josipa na Josipovu trgu (sada Strossmayerovu trgu), te je tražio za gradnju kazališta jošte prostor od 24 hvata širine i 10 hvati duljine prema glavnoj straži.”¹⁷ Polemike oko mjesta izgradnje rezultirale su time da Adamićeva ideja nikada nije zaživjela. Naime, trgovac je u međuvremenu svoje novce uložio u trokatnu kuću na Sušaku (ispod Trsatskog brijega), tako da dovoljno novaca za kazalište u Karlovcu nije ostalo.¹⁸

4.2. Napori „Narodne čitaonice”

Još jedan pokušaj da se stvori takav centar kulturnih zbivanja bio je kada je „Narodna čitaonica” koja će kasnije dobiti vlastite prostorije unutar „Zorin doma” pokušala 1863.g. izgraditi „Građanski dom”. Što je „Narodna čitaonica” kao institucija planirala napraviti bio je uključiti imućnije građane kao dioničare koji bi potpomogli gradnju. Sačuvan je nacrt graditelja Ernesta Mühlbauera za tu građevinu.¹⁹ (Prilog 1.) Zgrada je zamišljena tako da bude kvadratnog tlocrta s rizalitnim istacima kod glavnog ulaza i na dva bočna ulaza. Ovaj „Građanski dom” u prizemlju bi sadržavao kavanu koja obuhvaća najveći dio tlocrta prizemlja, konobu, ledenicu, kuhinju i ostale pomoćne prostorije, dok bi na prvom katu glavni prostor zgrade obuhvaćalo glumište, odnosno pozornica. I na prvom katu bile su predviđene mnoge pomoćne prostorije, knjižnica i plesna dvorana. U Narodnoj čitaonici se javlja i prva ideja za osnivanje ilirskog kazališta u Zagrebu. Antun Vakanović 1839.g. predlaže da se na Markovom trgu otkupi Stankovićeva kuća u kojoj bi kazalište bilo locirano.²⁰ Ovo je još jedna od ideja koja je ostala neostvarena.

4.3. Povezanost „Narodne čitaonice” i PHPD „Zora”

Zajednički utjecaj i povezanost „Narodne čitaonice” i PHPD „Zora” na promjene u društvu na prijelazu stoljeća su nepobitne. Čitaonica je osnovana 1838. godine i djeluje kao Ilirsko čitanja društvo, a okupljala je tada razne političare, umjetnike i učenjake na jednom

¹⁷ Rudolf Strohal: *Grad Karlovac opisan i orisan*, Karlovac, Tisak M. Fogine, 1906., str. 278.

¹⁸ Isto, str. 279.

¹⁹ Prilog 1. - tlocrt Građanskog doma preuzeti iz časopisa Svjetlo, 1992. Br. 3-4, prosinac, str. 10.

²⁰ Rudolf Strohal: *Grad Karlovac opisan i orisan*, Karlovac, Tisak M. Fogine, 1906., str. 284.

mjestu.²¹ U dvorani smještenoj u čitaonici koja se tada nalazila u zgradi „Grad Zagreb” odvijale su se priredbe, koncerti, plesovi i drugo - program sličan onome koji se odvija u zgradi „Zorin-doma.” Moglo bi se reći kako je institucija Narodne čitaonice bila preteča ovoga što će zgrada „Zorin-doma” nakon izgradnje postati. Nakon izgradnje kazališta, javlja se ideja o spajanju, odnosno premještanju Narodne čitaonice iz tadašnjeg prostora u prostorije „Zorin-doma”, jer je to značilo da u isto vrijeme postoje dvije dvorane u gradu. U današnje vrijeme to ne bi bio problem, no za Karlovac koji tada broji oko 5 000 stanovnika, povoljnije je (iz više razloga) bilo spojiti dvije institucije. Narodna čitaonica dakle preseljena je u prostorije „Zorin-doma” uz plaćanje najamnine od 2.220 forinti.²² Priredbe su u bivšim prostorima čitaonice i dalje održavane do pregradnje zgrade u stanove koja se dogodila u I. svjetskom ratu.

4.4. Drvena kurija Alfreda Kappnera

„Zora” povodom 25. godišnjice djelovanja društva dobiva drveno zdanje u kojem je mogla održavati probe i izvoditi koncerte. Nije mnogo sačuvano o kuriji, poznato je tek da ju je izgradio Alfred Kappner i da je na pročelju nad portalom bilo ispisano „Zorino” geslo „Pjesmom za dom.”²³ Na toj parceli (br. Parcele 287-290) nalazilo se Vojničko vježbalište s vlastitim drvenim paviljonom, kojeg Kappner prilagođava potrebama „Zore.” Alfred Kappner potpisnik je već spomenute Prve regulatorne osnove Grada Karlovca koja datira tek u 1905. godinu. Bio je i kapetan vatrogasnog društva 1885.g. te član ravnateljstva Pučke štedionice u Karlovcu, ali i član *Društva za poljepšanje grada*.²⁴

Sačuvana je fotografija kurije preuzeta iz izdanja časopisa *Svjetlo* povodom proslave sto godina od izgradnje zgrade.²⁵ (Prilog 2.) Na fotografiji je prikazana kurija pravokutnog oblika s dvoslivnim krovom, čiji ulaz je naglašen monumentalnim lukom na koji se nastavlja trokutasti zabat. Čak i na ovoj ne tako oštroj fotografiji jasno je vidljivo istaknuto geslo

²¹ Ivan Jurković: »Zajednički temelji«; u: *Svjetlo*, Karlovac, 1992., br. 3-4, prosinac, str. 20.

²² Isto; str. 20-21.

²³ Ivan Ott: »„Zora” i „Zorin-dom”, od početaka do drugog svjetskog rata«; u: *Svjetlo*, 1992., br. 3-4, prosinac, str. 9.

²⁴ Rudolf Strohal: *Grad Karlovac opisan i orisan*, Karlovac, Tisak M. Fogine, 1906., str. 292.; 346.

²⁵ Prilog 2. - fotografija drvene kurije Alfreda Kappnera, prethodnice Zorin-doma, preuzeta iz časopisa *Svjetlo*, 1992. br. 3-4, prosinac, str. 3.

„Pjesmom za dom” koje se nadvija u polulučnom obliku, s bijelom pozadinom i crnim slovima. Zdanje je datirano u 1884. godinu.

4.5. Aktivnosti prikupljanja sredstava za gradnju

O ulozi koju je PHPD „Zora” imala u poticanju na izgradnju najbolje govori Molba koju potpisuje u svibnju 1891.²⁶ (Prilog 3.)

U toj molbi stoji:

„Trideset i treća eto godina je na izmaku otkad se je u doba najcrnijeg absolutizma sastala u Karlovcu četa rodoljuba, da prvi u domovini našoj razviju barjak hrvatske pjesme, da niete hrvatsku umjetnost i šire hrvatsku sviest. Trideset i tri godine vrši I. hrv. Pjevačko društvo „Zora” tu svoju zadaću požrtvovno i častno te možemo bez nečednosti reći, da je velikim dielom zasluga „Zore”, što je grad Karlovac, nakon mnogogodišnjeg prevladjivanja tudjinskih elemenata, zadobio čisto hrvatski karakter.

Nema važnijeg momenta u poviesti grada Karlovca ili koje znamenitije sgođe u kulturnom razvitku hrvatskog naroda od doba uzkrisle konštitucije ovamo, a da se ne bi bila „Zora” dostojno svojem geslu „Pjesmom za dom” iztakla, a nebrojene su hiljade, što jih je „Zora” javnim i dobrotvornim svrham pribavila.

Danas eto obraća se „Zora” na patriote ciele Hrvatske s molbom, ne bi li joj dali vidljivi znak priznanja za požrtvovni njezin rad te joj pripomogli, da si osnuje vlastiti dom, da u Karlovcu podigne dostojan hram hrvatskog umjeća, hrvatske sviesti i hrvatskog ponosa.

Žrtva, što ju od blagodarne ruke hrvatskih rodoljuba tražimo, nije velika: ona sastoji u tom, da nam se namakne dio gradjevine glavnice uz bezkamatni zajam, koji će biti zalogom osjegurao na samoj sgradi i koj će se odplatiti tako, da će se svake godine dvadeseti dio pozajmljene svote označen žriebom povratiti vjerovnikom.

U tu svrhu izdaje I. hrv. pjevačko društvo „Zora” zadužnice po 25 for. te se obraća ovime na Vas, poznavajuć Vašu patriotsku požrtvovnost, a usrdnom molbom, ne bi li uzhtjeli

²⁶ Prilog 3. - Molba za donacije upućena građanima od strane PHPD „Zora”, preuzeta iz digitaliziranog arhiva Gradskog muzeja Karlovac (<http://www.online-zbirke.gmk.hr/hr/Predmet/2485/3>, pregledano 21. travnja 2019.)

poduzeće „Zore” poduprijeti preuzevši sami što veći broj dionica te uznastojav, da u krugu svojih znanaca moćnim svojim uplivom pribere što više subskribenata.

Ob uspjehu rodolubnog Vašeg djelovanja izvolite nas, molimo, što skorije povratkom priležućeg upisnog arka ubaviestiti.

U čvrstoj nadi, da ćete molbu našu uslišati bilježimo se s hrvatskim pozdravom.”

Ovoj molbi priložen je dakle „Upisni arak subskribenta na dionice” za „Zorin dom” na kojem se nalazi tablica s poljima: Ime i prezime subskribenta, stalež i obitavalište, broj dionica po 25 for. (forinti), ukupna svota i vlastoručni potpis. PHPD „Zora” obvezala se pozajmljenu svotu vratiti u roku od dvadeset godina. Iz molbe se jasno da iščitati prava svrha, misija i cilj djelovanja „Zore” koja je povezana s buđenjem nacionalne svijesti. „Zora” je svjesna svoje uloge koju ima u promjenama u društvu te na svoje zasluge stavlja naglasak kada od građana, patriota, traži da svojim donacijama sudjeluju u podizanju hrama, a geslo „Pjesmom za dom” koje je bilo upisano u pročelju zgrade kratko i jasno tu svrhu i objašnjava. O osjetljivosti građana na patriotske pozive za sudjelovanje u kulturnom životu govori činjenica da je bilo potrebno vrlo kratko vrijeme od samo nekoliko godina kako bi se sredstva za dovršenje projekta sakupila. Ovaj doprinos u novčanom, ali i duhovnom obliku daje sliku Karlovčana kao ujedinjenih i spremnih zajedničkim snagama iskazati svoje poštovanje prema domovini.

Važan izvor korišten u ovom radu je već spomenuti časopis *Svjetlo*, koji u Karlovcu . do s prekidima izlazi od 1884. godine, a važan je za kulturu i umjetnost grada, kao i za praćenje svakodnevnih novosti. Časopis je tijekom godina mijenjao imena, tako da se od 1886. do 1888. i od 1910. do 1919. godine naziva „Sloga”, a od 1905.-1909.g. „Glasonoša”.²⁷ Pokretač i prvi urednik tog časopisa bio je karlovački kroničar Dušan Lopašić. Za istraživanje početaka „Zorin-doma” važna je faza izlaženja časopisa od 1884.-1919. g. Čitajući i analizirajući kratke novinske članke moguće je pratiti liniju kretanja kako ovog

²⁷ Dubravka Čanić: »Karlovački časopis Svjetlo«, u: časopisu *Kaj*, Zagreb, 2018., br. 1-2, str. 83.

konkretnog primjera, tako i drugih tema važnih za Karlovac tog doba.²⁸ Između ostalog, u ovom časopisu je nastanak kazališta toliko detaljno praćen, da su u njemu izlazila imena i prezimena s iznosom onih koji su svojim donacijama doprinijeli da se zgrada podigne u tako kratkom roku. Jedan od prvih članaka, odnosno kraćih tekstova na temu izgradnje „Zorin-doma” naglašava rodoljublje i ponos koji je gradom vladao kada se počelo govoriti o izgradnji:

*„Svakako je najvećim rodoljubnim zadovoljstvom i ponosom moralo karlovačko gradjanstvo pozdraviti naum prvog hrvatskog pjevačkog društva „Zore”, da umjetnosti u obće a ponajpače hrvatskoj pjesmi podigne vlastiti i dostojni dom. Karlovačko je gradjanstvo moralo uvidjeti u toj nakani, da nije mrtvo srdce u grudih njegovih sinova, da je i u današnjem naraštaju idealnog svaćanja prave ljubavi napram narodu svom i rodnom si gradu. Za to je i tako oduševljeno priskočilo u kolo onih, koji su prvi pokretači, na tako sjajan način, da nas je i ovdje upravo zadivilo s tako čista i plemenita otačbeničtva. /.../ Nakana „Zore” nesamo što je rodoljubiva, ona je posve prikladna, ona je prema zahtjevu i potrebama naše dobe.”*²⁹

Ovaj izvadak iz teksta potvrđuje ulogu koju je PHPD Zora imala u jačanju narodnog duha. Prisjetimo se, u tom razdoblju Karlovac je bio pod vlašću Austro-ugarske, a osjećaj za narodnost i težnja ka vlastitom identitetu sve je više rasla.

Kada govorimo o gradu Karlovcu na prelasku stoljeća (iz 19. u 20.st.), valja se prisjetiti kako u to vrijeme, što se arhitekture tiče, prevladavaju drvene kuće sa slamnatim krovom, koje su u prosjeku imale 7 ili 8 stanovnika po kućanstvu, a u dvorištu su obavezno imale štalu.³⁰ Situacija se počela mijenjati između 1900. i 1910.g. kada se mahom grade nove kuće, no i dalje oko polovine stanovništva živi u drvenim kućama. Godine 1903. dolazi do

²⁸ Dostupno na Portalu digitaliziranih novina, *Projekt Stare hrvatske novine* Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, koji je započet 2008.g., a dio je nacionalnog projekta digitalizacije arhivske, knjižnične i muzejske građe *Hrvatska kulturna baština*. Izvor: <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/AboutProject.aspx> (pregledano 15. travnja 2019.)

²⁹ *Svjetlo*, Karlovac, VI/1891.g., god. VI, broj 30., 26.07., str. 1. (dostupno na: <http://dnc.nsk.hr/Newspapers>; pregledano 15. travnja 2019.)

³⁰ Vrbetić, Szabo: *Karlovac na razmeđu stoljeća*, Zagreb, Školska knjiga, 1989., str. 8.

spajanja općina Banija i Švarča s karlovačkom općinom zbog čega se broj stanovnika udvostručio.³¹

Prateći dalje novinske izvratke u izdanju iz kolovoza 1891.g. časopisa *Svjetlo* doznajemo kako je Grad dao zemljište za izgradnju, a iznesene su i okvirne ideje što bi sve bilo sadržano u zgradi:

*„Gradsko zastupstvo predalo je u sriedu opredieljeno gradilište za zgradu „Zorin dom“ društvu „Zori“, pošto je povjerenstvo zastupstva na licu mjesta pregledalo po društvu izkolčeni prostor. Gradilište je 1060 m² veliko. U četvrtak bio je arhitekt iz Zagreba ovdje, kojem je povjerena izradba definitivnih nacrtu. U sgradi biti će velika dvorana, stalna pozornica za 120 osoba, reštauracija za 6-700 osoba, velika garderoba za publiku i 2 kazališne garderobe, vježbaona za „Zoru“ i za društvo „Hrvatsku“, dvorana za druga društva, 2 velike sobe rezervirane su za „Čitaonicu“, stan za gostioničara i podvornika. Oko ciele sgrade biti će 10 metara široki nasip. Sa gradnjom započeti će se umah, čim stignu detalni nacrti, što će za 10-14 dana sliediti.“*³²

Spominje se dakle „arkitekt iz Zagreba,“ štovani g. Carnelutti. Nadalje, dvije sobe su bile namijenjene za Gradsku čitaonicu, koja nedugo nakon otvorenja seli u svoj novi prostor.³³ Zabilježen je i dan kad je na zgradu postavljen krov; pa povodom pokrivanja zgrade krovom Narodne novine (Zagreb) izvješćuju:

³¹ Rudolf Strohal: *Grad Karlovac opisan i orisan*, Karlovac, Tisak M. Fogine, 1906., str. 20.

³² *Svjetlo*, Karlovac, VI/1891.g., broj 34, 23. 08., str. 5. (dostupno na: <http://dnc.nsk.hr/Newspapers>; pregledano 20. travnja 2019.)

³³ *Svjetlo*, Karlovac, VII/1892. broj 52, 25. 12., str. 4.: „Čim je „Zora“ zaključila graditi svoj dom sa binom i dvoranom za zabave, uvidio je odbor „Narodne čitaonice“, da čitaonici neima više obstanka u staroj sgradi, pak je nastojao, kako bi si osjegurao nove prostorije u „Zorin-domu“. - U tu svrhu izabran je bio poseban odbor, koji je na izvanrednoj skupštini od 14. VIII. t. g. opunovlašten, da sa „Zorom“ konačno uredi pitanje o čitaoničkim prostorijah u „Zorin domu“. - U tu svrhu imade dati „Narodna čitaonica“ „Zori“ 2200 fr., a za čitaonicu su predieljene i u red stavljene tri liepe sobe u „Zorin-domu“ tako, da će se „Narodna čitaonica“ moći za koji dan u svoj novi stan preseliti. -“ (dostupno na: <http://dnc.nsk.hr/Newspapers>; pregledano 20. travnja 2019.)

„Danas (21. srpnja 1892.) postavljen je krov na „Zorin domu“. U slavu tog događaja nakititi će u subotu 23. o. mj. graditelj gosp. Carnelutti sgradu, a društvo „Zora“ po starom običaju pogostit će sve radnike.”³⁴

Zbog lošeg vremena u vrijeme dovršetka izgradnje, planirana proslava otvorenja morala je biti odgođena za ljepše vrijeme. Na proslavu dolaze pjevačka društva iz cijele regije. Dan proslave detaljno je opisan u raznim člancima starih novina, dok se u jednom navratu posebno poziva građane Karlovca da pridonesu ovom slavlju tako da okite svoje domove.

„Grads. poglavarstvo izdalo je sljedeći oglas: „Prvo hrvatsko pjevačko društvo „Zora“ slavi na Duhove dne 21. svibnja 1893. posvećenje svoje društvene zgrade „Zorin-dom“. Na tu svečanost stići će iz Zagreba a i iz drugih mjesta naše domovine mnoga pjevačka društva a osim ovih i ini strani gost. Da se svečanost ova čim dostojnije po sam grad Karlovac obavi, te da se i ovom zgodom izkaže društvu „Zori“ privrženost, koja svakom prigodom podpomaže u Karlovcu oživotvoravati sve, što je namijenjeno dobrotvornim i koristnim svrhama, poziva se rodoljubivo občinstvo slob. i kralj. grada Karlovca, da na taj dan okiti svoje kuće narodnim barjaci.”³⁵

O samim početnim idejama prof. Mirjana Juretić³⁶ u članku „Sto godina”, izdanom u časopisu „Svjetlo” povodom stote godišnjice zgrade prenosi:

„Želja i namjera da se u Karlovcu sagradi zgrada za potrebe održavanja kazališnih i glazbenih programa postoji još od početka 19. stoljeća. Do ozbiljnijih pokušaja da se izgradi takva zgrada dolazi 1810. te 1863., ali bez rezultata. A potom je 19. ožujka 1886. u Gradskoj

³⁴ Narodne Novine, Zagreb, LVII/1892., br. 166, 22. 07., str. 4 (dostupno na: <http://dnc.nsk.hr/Newspapers>; pregledano 24. travnja 2019.)

³⁵ »Posveta „Zorin-doma“«, u: Svjetlo, Karlovac, VIII/1893., br. 21, 21. 5. , str. 1. (dostupno na: <http://dnc.nsk.hr/Newspapers>; pregledano 24. travnja 2019.)

³⁶ Profesorica Mirjana Juretić ravnateljica je „Zorin-doma” od 8. listopada 1991. do 27. srpnja 1993., a bila je i članom Odbora za obnovu „Zorin-doma” u navedenom razdoblju., prema: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Karlovac, Gradsko kazalište Zorin dom, 2001., str. 46-47.

*vijećnici grada Karlovca održan sastanak kojim je presjedao „gradonačelnik, veleučeni i poglaviti gospodin dr. Jordan Antun, na kojem je razmatrana prelijeпа misao Prvog hrvatskog Pjevačkog društva „Zora” da se u gradu podigne dostojni hram koji bi bio duševnim i društvenim stecištem inteligentnog gradjanstva i stanovništva grada Karlovca, a koji bi ujedno i na ures gradu služio.,*³⁷

Nakon neumornog rada i truda „Zore” da prikupi sredstva, kako vlastitom djelatnošću tako i prikupljanjem donacija građana, krajem 1981.godine prikupljeno je dovoljno novca kako bi se, uz pomoć grada ideja i ostvarila. Poznati graditelji poslali su svoje radove na natječaj - graditeljska tvrtka Hönigsberg & Deutsch, Weiss i graditelj Gjuro Cernelutti. Kao što je već napomenuto, projekt koji je bio odabran bio je projekt gospodina Cerneluttija. U prilogu donosim dopis³⁸ (prilog 4.) kojeg potpisuje predsjednik „Zore” Vilim Reiner s tajnikom, u kojem oni, u to vrijeme vrlo uspješnoj tvrtki Hönigsberg & Deutsch šalju obrazloženje kako im je njihov prijedlog projekta ipak izvan financijskih mogućnosti:

*„Mi smo (...) u neugodnom položaju posjedovati nacrt, koji upotrebiti nemožemo, jer nama ga Vi izradiste, ne htjede Vam nitko izgraditi a naša sredstva ne dotjeću da bi se mogli upustiti u gradjevnu svotu prema Vašem proračunu.”*³⁹

U daljnjem tekstu dopisa stoji kako, iako nisu u mogućnosti prihvatiti projekt, PHPD „Zora” će ipak graditelje nagraditi za njihov trud određenim iznosom.

³⁷ Marija Juretić: »Sto godina«; u: *Svjetlo*, Karlovac, 1992., br. 3-4, prosinac, str. 3.

³⁸ Prilog 4. - Odgovor „Zore” na ponudu tvrtke Hönigsberg & Deutsch, preuzeto iz Digitaliziranog arhiva Gradskog muzeja Karlovac (<http://www.online-zbirke.gmk.hr/hr/Predmet/2538/3>, pregledano 4. travnja 2019.)

³⁹ Odgovor na pismo graditelja Hönigsberga i Deutsch, 13.01.1892., rukopis, Zbirka dokumentarne građe, Gradski muzej Karlovac, digitalni arhiv, <http://www.online-zbirke.gmk.hr/hr/Predmet/2538/3>, pregledano: 4. travnja 2019.)

5. Pravila gradnje kulturnih domova

Aleksandar Freudenreich u djelu *Prosvjetna ognjišta* (1943) detaljno govori o tome što su to domovi kulture i kako bi oni trebali izgledati, ovisno o tome nalaze li se na selu ili u gradu. Kulturne domove građene u gradu treba prilagoditi suvremenoj tehnologiji i svjetonazoru tog vremena, dok seoska zdanja treba prilagoditi izvornom izražaju graditeljskih oblika kojeg je stvorio hrvatski narod.⁴⁰

Kada autor govori o oblikovanju kulturnih domova, s estetske strane spominje kako ne postoje pisana pravila po kojima arhitekt mora odabrati stil, no postoji nekoliko načela koja valja imati na umu kada se javna gradnja poput kulturnog doma gradi, jer oni predstavljaju kako samog arhitekta, tako i cijelu zajednicu u kojoj se zgrada gradi. Unatoč navedenom postoje određeni temelji kojih se ipak treba pridržavati. To je prije svega jedinstvo građevine koje obuhvaća red i jasnoću koje trebaju objedinjavati estetiku zgrade. Potrebno je voditi računa također o omjeru gradilišta, odnosno prostora koji okružuje zgradu. Pod organskim i statičkim izražajem autor podrazumijeva „*osjećaj sigurnosti, uravnoteženosti građevnih sustava*”⁴¹ Djelo *Prosvjetna ognjišta* (1943.) smatram vrlo korisnim vezano uz ovo istraživanje jer u podnaslovu rada stoji „Priručnik za poticanje na građenje, osnivanje i izgradnju društvenih domova s dvoranama u Hrvatskoj.” Naime, knjiga je objavljena pedesetak godina nakon izgradnje „Zorin-doma,” a sadrži detaljne upute za izgradnju koje se u velikom postotku poklapaju s načinom izgradnje karlovačkog kazališta. Freudenreich na nekoliko stranica opisuje kako točno zgrada ovakve namjene treba izgledati i koje točno prostorije treba sadržavati. Tako autor dijeli zgradu na prometne prostorije s okolnim prostorijama u koje spadaju glavni ulaz, predvorje, garderobe, blagajna, stubišta i sanitarni čvorovi. Drugu cjelinu čine dvorana ili društvene prostorije s okolnim prostorima gdje detaljno objašnjava kako treba izgledati gledalište i podij, pravila za gradnju galerija i dr.⁴² Posebnu cjelinu čini sama pozornica s pomoćnim prostorijama oko nje.

⁴⁰ Aleksandar Freudenreich: *Prosvjetna ognjišta, Priručnik za poticanje na građenje, osnivanje i izgradnju društvenih domova s dvoranama u Hrvatskoj*, Zagreb, Tisak Hrvatske državne tiskare u Zagrebu, Ministarstvo Narodne prosvjete, Glavno ravnateljstvo za obće narodno prosvjetljivanje u Zagrebu, 1943, str. 29.

⁴¹ Isto, str. 100.

⁴² Isto, str. 123-127.

Kako autor napominje na početku poglavlja, pravila koja se nalaze u priručniku preuzeta su iz njemačkih propisa jer u nas ona još nisu bila detaljno razrađena. Preporuča se da se glavni ulaz jasno naznači, a da zgrada ima više izlaza sa svih strana, što omogućuje lakši promet ljudi kod izlaska s predstave, ali i u slučaju opasnosti. Predvorje je središnja dvorana koja mora imati komunikaciju sa svim prostorijama i poželjno je da je što prostraniji kako bi se smanjile gužve prije predstave ili koncerta.

5.1. Prostorije doma kulture

Glavna dvorana koja se sastoji od gledališta i pozornice centralni je prostor svake dvorane izgrađene za priredbe i koncerte. Dobro projektirana dvorana omogućava svim gledateljima da jasno vide i čuju ono što se događa na pozornici. Dobar pogled može se omogućiti na dva načina: postupnim izdizanjem gledališta tako da zadnji red ujedno bude najviši ili pak postavljanjem kosog podija pozornice. Problem s uzdizanjem gledališta autor uočava kod toga što ovakvi tipovi dvorana obično služe ne samo jednoj svrsi, već više njih.⁴³ Ovakve dvorane mogu biti projektirane za održavanje koncerata ili kazališnih priredbi, no to najčešće nije slučaj. U ovakvim dvoranama često se održavaju plesnjaci i druge vrste zabavnih programa koji se ne mogu održati ako je gledalište izgrađeno postepenim uzdizanjem prema stražnjem dijelu prostora.

Multifunkcionalnost dvorana česta je pojava. Iako službeni naziv „Gradsko kazalište Zorin-dom” implicira na to da je prostor namijenjen izvođenju predstava, to ne znači da mu je to jedina isključiva namjena. Naime, u kazalištu su se prikazivali filmovi, odvijale razne svečanosti, odvijale su se katkad dodjele nagrada i zabavni programi.

Prateći priručnik zamjećuje se kako Cerneluttijeva zgrada slijedi većinu navedenih pravila. Glavni ulaz je naglašen, a na sjevernom i južnom pročelju nalazi se po jedan bočni izlaz. Prostora oko zgrade je dovoljno za optimalno kretanje posjetitelja. Nadalje, ova zgrada sadrži gotovo sve pomoćne prostorije koje se spominju u djelu i to točno kako bi trebalo biti.

⁴³ Isto, str. 154-156.

6. Projekt Gjura Cerneluttija

Nakon raspisanog natječaja, na koji su pristigli mnogi radovi odluka za najpovoljniji projekt pala je na projekt g. Cerneluttija. Iz Građevnog ugovora iz 1892.g. koji je sačuvan u Gradskom muzeju Karlovac, moguće je iščitati neke od ključnih informacija. Primjerice, ugovoreni iznos između dvije stranke bio je 37 200 forinti. Točka III. ugovora navodi sljedeće:

*„U gornjoj paušalnoj svoti od 37 200 for. sadržane su sve zidarske radnje uključivo jedan metar fundamenta izpod sadanjega naravnoga tla, zatim sve radnje kamenarske, tesarske, skrivljevačke i pokrivanja sa drvenim cementom, klesarske, kiparske i kovačke te radnje oko nasipavanja tla. Izuzete su samo radnje slikarske, pečenske i tapetarske te štednici.“*⁴⁴

U ugovoru su sadržane detaljne upute za rad, uključujući rok trajanja radova. Radovi bi trebali biti započeti u ožujku 1892.g., a do lipnja se očekivalo s radovima doći do krova. U te radove ne spadaju

*„/.../ onih radnja koje u paušalnoj građevnoj svoti sadržane nisu, kano slikarske, pečarske, tapetarske i štedničke radnje /.../“*⁴⁵

Rok koji u ugovoru stoji za potpuno dovršenje zgrade je 15. listopada 1892.g.

6.1. Gjuro Cernelutti, graditelj u Zagrebu

Kao što je već napomenuto, o Cerneluttiju kao arhitektu (Gemon, Furlanija, 1854. - Zagreb, 1928.), nema puno istraživačkih radova, već se on spominje u sklopu drugih tema, poput opisa grada Koprivnice ili pak kada je riječ o ljetnikovcima općenito koji se grade u Hrvatskoj.

Prvi od projekata uz koje se veže ime Gjura Cerneluttija projekt je Hermanna Bolléa za obnovu Hodočasničkog Svetišta u Mariji bistrici. Projekt se odvijao od 1874. do 1879. godine, u doba kada Bollé radi svoju prvu samostalnu gradnju.⁴⁶ Važno je napomenuti da su

⁴⁴ Građevni ugovor za Zorin-dom, 20. 03. 1892., preuzeto iz Zbirke dokumentarne građe, Gradski arhiv Karlovac, digitalni arhiv (<http://www.online-zbirke.gmk.hr/hr/Predmet/2573/3>; pristup 8. travnja 2019.)

⁴⁵ Isto. Točka IX.

⁴⁶ Darja Radović Mahečić: *Graditeljska obitelj Cernelutti (1879.-1947.)*, Rad. Inst. povij. Umjet. 33/2009. (319-336.), str. 319.

u to doba talijanski majstori i graditelji naveliko odlazili u obližnje zemlje, kao i činjenicu da u doba Cerneluttijeve djelatnosti nije bilo granice koja bi odijelila zanimanje graditelja i zanimanje arhitekta. Cernelutti je tako gradio po manjim mjestima Hrvatske, no nezanemariva je njegova djelatnost u gradu Zagrebu. Naime, stambene kuće po Donjem gradu, kao i dva ljetnikovca⁴⁷ pripisuju se ovom graditelju. U to vrijeme gradio je pod nazivom tvrtke „Gjuro Cernelutti graditelj u Zagrebu.” Velik dio stambenih kuća na Tomislavovom (kuće broj 16, 9, 10, 5 i 3) i na Marulićevom trgu (brojevi 10 do 14) u Zagrebu projektira Cernelutti.⁴⁸ Zajedničko je svim njegovim gradnjama težnja ka historicizmu, pa on tako gradi u neobaroknom i neorenesansnom stilu.

Kada Miljenka Fischer u tekstu „Arhitektura u Koprivnici u 20. stoljeću” govori o Cerneluttiju, naglašava karakteristike djelovanja arhitekta poput osjećaja za dimenzije prostora te sklada omjera volumena objekta i okoline.⁴⁹ Autorica također navodi kako način projektiranja zdanja koje arhitekt projektira ovisno o namjeni različito oblikuje. Tako stambeno-trgovačke kuće dobivaju naglasak u prizemlju gdje su bili smještene trgovine, dok kod stambenih zgrada koje nemaju trgovački dio Cernelutti više pažnje pridaje pročelju kata. Kao primjer zgrada javne namjene Fischer daje za primjer Gradsku štedionu u Koprivnici, a navodi da je u javnim Cerneluttijevim zgradama vrlo jasno vidljivo izvana koje se sve prostorije nalaze u unutrašnjosti.⁵⁰ Ovo je slučaj i kod gradnje „Zorin-doma” gdje je vrlo očito s koje strane je glavni ulaz i gdje se nalazi pozornica.

Cerneluttijevu firmu preuzimaju njegovi sinovi 1909. godine, također graditelji, a školovani u Zagrebu, jedan od njih na Tehničkoj školi u Klagenfurtu, a drugi Tehničkoj

⁴⁷ Ljetnikovac Čubelić, Nazorova ulica 68, 1888.g. i vila König, Nazorova ulica 70, Zagreb.

⁴⁸ Žarko Domljan (ur.): *Enciklopedija Hrvatske umjetnosti 1, A-Nove*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1995, str. 144.

⁴⁹ Miljenka Fischer: »Arhitektura u Koprivnici u 20. stoljeću«, u: Dragutin Feletar et al.: *Koprivnica: Grad i spomenici*, Zagreb, Odjel za Povijest umjetnosti Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1986., str. 145.

⁵⁰ Isto, str. 146.

visokoj školi u Münchenu.⁵¹ Zanimljivo je da je upravo u Carneluttievu uredu cijenjeni arhitekt Viktor Kovačić nekoliko mjeseci bio građevni praktikant 1891. godine.⁵²

U prilogu donosim tlocrt prvobitnog stanja zgrade.⁵³ (Prilog 5.) Na prvi pogled tlocrt je sličan današnjem stanju, no uočava se kako je dvorana kraća po duljini nego danas, a to je rezultat kasnijeg naknadnog produljenja dijela pozornice. Iz tlocrta 19.-stoljetnog stanja zgrade iščitavamo i određene prostorije koje je dom tada sadržavao, a to su dakle pozornica, dvorana i trijem u ravnini zapad-istok. S bočnih strana bile su tu kuhinja, gostionica, društvena soba, dvorana za pokuse, soba za pribor, zalogajnica i sanitarni čvorovi sa svake strane.

6.2. Opis prvobitnog stanja zgrade

Opis vanjskog i unutarnjeg stanja zgrade kako je izgledala godine 1892. donosi Dušan Lopašić u djelu posvećenom PHPD „Zora”⁵⁴. Njegov opis prenosim u cijelosti:

„Sgrada ima krasno pročelje s podignutim natkrovljem, na kojemu stoje znakovi glasbe, pjesme i umjetnosti, a na vrhu smještena je motka za trobojnicu. Iza ulaza prostran je hodnik, a desno od ulaza velika je blagovaona, dočim su lievo garderobe i društvene sobe. U prvom katu nalaze se prostorije, u koje će se po obćoj želji preseliti „Narodna čitaonica” najstarija u cijeloj Hrvatskoj. Cijela srednja povisito izgrađena glavna sgrada zaprema dvoranu i pozornicu. Visoka i krasna dvorana bit će izkićena raznim ukrasima i uljenom bojom oslikana, a stalna je pozornica uredjena i snabdjevena svime, što pozornica treba kao i liepim slikarijama, dočim je zastor vrlo ukusno i vješto slikao K. V. Hudec. Nasuprot pozorišta smješteno je šest loža.

⁵¹ Darja Radović Mahečić: *Graditeljska obitelj Carnelutti (1879.-1947.)*, Zagreb, Rad. Inst. povij. Umjet. 33/2009. (319-336), str. 330.

⁵² Krešimir Galović: *Klub hrvatskih arhitekata u Zagrebu: povijest kluba 1905.-1914.*, Zagreb, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, 2010., str 128.

⁵³ Prilog 5. - Tlocrt zgrade iz 1892.g. preuzet iz Darja Radović Mahečić: *Graditeljska obitelj Carnelutti (1879.-1947.)*, Zagreb, Rad. Inst. povij. Umjet. 33/2009. (319-336), str. 323.

⁵⁴ Dušan Lopašić: „Zora”, *I. Hrvatsko pjevačko društvo u Karlovcu - poviestne crtice 1858-1892.*, Karlovac, Hauptfeld, 1892.

Pomenutoj glavnoj sgradi lievo naprama šetalištu u nešto nižoj visini krova smještene su prostorije društva: pjevaona, pušiona, pisarna i arkiv, te stan za podvornika; prostorije imaju svoj posebni ulaz s lijeva šetalištu. Simetrično s tim prostorijama diže se desno napram novoj djevojačkoj školi, također s posebnim ulazom velika dvorana za gostionicu i druge prostorije. Iz pjevaone s lijeva i iz gostionice desno otvoren je ulaz u glavnu dvoranu, koja je vrlo visoka i liepa. Pod pozornicom nalaze se pivnice i stanovi za podvorničko osoblje, stroj za električno svjetlo, kojim će cieli „Zorin-dom” razsvjetljen biti i druge potrebite prostorije. Jednom rieči sva je sgrada vrlo lijepo razredjena, a mora se priznati, da su i radnje ukusno izvedene, što služi u pohvalu graditelju Gj. Carneluttu i vrijednom poslovodji Emanuelu Hudecu.”⁵⁵

Uz navedeni opis prilažem sačuvani grafički prikaz zgrade, po kojem se opis može pratiti, a grafiku potpisuje A. Richter.⁵⁶ Sličnosti i razlike prvobitnog zdanja i današnjeg stanja moguće je uočiti analizirajući grafiku. Kao i danas, zgrada je pravokutnog tlocrta s rizalitnim istakom na glavnom pročelju i dva transepta paralelna s glavnim pročeljem, od kojih se zapadni transept uzdiže kroz prizemlje i prvu etažu, a istočni transept je istaknut samo u prizemnoj zoni. Glavno pročelje okrenuto je sjeverozapadno prema trima glavnim cestama: Karolini, Jozefini i Lujzijani.⁵⁷ Lokacija za ovakve tipove gradnji je vrlo bitna, kako bi zgrada bila istaknuta od drugih tipova arhitekture. Freudenreich govori kako je za zgradu kulturnog doma idealno da je to samostojeća zgrada iz više razloga - prvi je funkcionalnost, pa pristup sa svih strana koji olakšava pješački i kolni promet, estetika, istaknutost ali i zaštita od požara i drugih nedaća.⁵⁸

Zapadno pročelje, vrlo slično današnjem stanju podijeljeno je na dvije etaže s pet prozorskih osi. Rizalitni istak se proteže na dvije etaže - u gornjoj su tri prozora uokvirena

⁵⁵ Isto, str. 158-159.

⁵⁶ Prilog 6. - grafički prikaz stanja iz 1892.g., potpisuje A. Richter, preuzeto iz: D. Stepinac, M. Stepinac, D. Iveta: *Karlovac - Zorin dom, obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb 1998.g

⁵⁷ Cesta Karolina vodi prema Bakru, građena 1726.g., Jozefina vodi prema Senju (1779.) i Lujzijana vodi za Rijeku (1809.)

⁵⁸ Aleksandar Freudenreich: *Prosvjetna ognjišta, Priručnik za poticanje na građenje, osnivanje i izgradnju društvenih domova s dvoranama u Hrvatskoj*, Zagreb, Tisak Hrvatske državne tiskare u Zagrebu, Ministarstvo Narodne prosvjete, Glavno ravnateljstvo za obće narodno prosvjetljivanje u Zagrebu, 1943, str. 34-36.

pilastrima s korintskim kapitelima, dok u donjoj etaži središnje mjesto zauzima glavni, polukružno zaključen ulazni otvor, koji sa svake strane ima po jednu nišu u kojoj je postavljena po jedna skulptura. Niše su polukružno zaključene sa zaglavnim kamenom, a sadržavaju skulpture muza drame i glazbe. U donjoj etaži ove elemente razdjeljuju pilastri s dorskim kapitelima. Iznad svega, na vrhu glavnog pročelja nalazi se trokutasti zabat, postavljen ispred atike, a ispod kojeg je velikim tiskanim slovima u području arhitrava ispisan naziv „Zorin dom.” Na preostalom, lateralnom dijelu rizalitnog istaka u prizemlju su postavljene svjetiljke, a na katu iznad nalazi se štit u koji je upisano slovo Z. Prozorski otvori na zapadnom transeptu su slično uokvireni, samo što u donjoj zoni postoje trokutasti zabati, koji prelaze u gornju zonu. Na bočnoj strani istaknut je glavni bočni ulaz uokviren s četiri stupa s korintskim kapitelima zaključenima segmentnim lukom, koji čini mali svod ispred ulaza. Zanimljivo je da je segmentni luk na grafici prikazan, a samo nekoliko godina kasnije, na fotografiji iz 1914.g. luka nema, već je iznad ulaza postavljena pravokutna uklada.

Prozori donje etaže bočnog pročelja pravokutnog su oblika s okvirom i arhitravnim natprozornikom. U gornjoj etaži prozori su uokvireni profiliranim trakama. Na transeptu bližem pozornici ponavlja se u donjem dijelu okvir prozora kao i na prednjem transeptu, dok je gornja etaža transepta minimalno istaknuta. Na grafičkom prikazu je vidljiv i vrlo lijepo uređen park oko „Zorin-doma”, s biljem i naznačenim stazicama za šetnju.

Unatoč vrlo detaljno iscertanoj grafici, uspoređujući je s fotografijama nastalima na samom početku dvadesetog stoljeća, vidljive su neke promjene. Iako prema grafici možemo zaključiti da se iznad glavnih ulaznih vrata nalazio segmentni zabat, na fotografijama je umjesto zabata prikazana uklada pravokutnog oblika. Također, razlika je u veličini zabata iznad prozora na transeptima, oni su na fotografijama puno niži.

6.3. Opis interijera s početka 20.st.

O interijeru s početka 20. stoljeća detaljan opis donosi Zlatko Gursky u djelu *Karlovac panorama jednog vremena*⁵⁹ u kojoj na poetičan način opisuje Karlovac obuhvaćajući razne teme iz svakodnevnog života. Gursky tako govori kako je gledalište bilo ukrašeno ogledalima sa zlatnim okvirima. Spominje također biste značajnih iliraca kao i luster od brušenog stakla. O zastoru doznajemo kako je prikazivao rijeku Kupu ispod Starog grada Dubovca. U donjem lijevom kutu bila je naslikana viteška kaciga, lira i otvorenja knjiga. Autor govori kako je zastor visio do 1945.g. i od tada mu se „/.../ zameo trag i sudbina ostala nepoznata.”⁶⁰

Rudolf Strohal, profesor a kasnije i ravnatelj Kraljevske velike realne gimnazije u Rakovcu u djelu posvećenom Karlovcu pod nazivom *Grad Karlovac - opisan i orisan* iznosi svoje mišljenje o neorenesansnoj građevini gdje govori:

„Zgrada „Zorin-doma” zadovoljava današnje prilike karlovačke u svakom pogledu. Društvo „Zora” napreduje svakim danom bolje pod vrlim predsjednikom Vilimom Reinerom. Nema svečanosti javne u Karlovcu, kod koje ona ne bi prisustvovala i koje ne bi ona uveličala.”⁶¹

Iz navedenog citata da se zaključiti koliko je u to vrijeme bilo poštovanja za predsjednika Reinera, kao i za „Zoru”, a suvremenici su prepoznali doprinos jedne ovakve ustanove za opću dobrobit razvoja grada, koji se krajem 19.st. počinje munjevito širiti i razvijati. Predsjednikom Reiner postaje 12. rujna 1888. godine i ima važan utjecaj na daljnji razvoj društva.

Osim literarnog opisa stanja zgrade dragocjena je fotografija koja prikazuje proslavu 350. godišnjice grada Karlovca čija proslava se, između ostalog, održala u području gledališta „Zorin-doma.”⁶² (Prilog 7.) Fotografija je dostupna na portalu KAfotka.net, čiji je cilj i misija „/.../ foto razotkrivanje zaboravljenog Karlovca,”⁶³ a predsjednik udruge koja je

⁵⁹ Gursky, Zlatko: *Karlovac panorama jednog vremena*, Karlovac, Župni ured sv. Tri kralja, 1991.

⁶⁰ Isto, str. 35

⁶¹ Rudolf Strohal: *Grad Karlovac opisan i orisan*, Karlovac, Tisak M. Fogine, 1906., str. 300.

⁶² Prilog 7. - Fotografija interijera „Zorin-doma” s proslave 350. godišnjice grada Karlovca, preuzeta s portala KAfotka.net, dostupno na: <https://www.kafotka.net/1618> (pregledano 25. svibnja 2019.)

⁶³ <https://www.kafotka.net/info/foto-razotkrivanje-zaboravljenog-karlovca> (pregledano 25. svibnja 2019.)

projekt pokrenula Dinko Neskusil. Fotografije su dakle digitalizirane i postavljene na portal kako bi se očuvala stara slika grada. Na fotografiji je vidljiv velik dio gledališta, a pogled zapinje na predivnim ložama, kojih danas nema. Vidljivi su prozori u nizu s bočnih pročelja kroz koje prodire svjetlost, a koji su danas zazidani. Pod na „riblju kost” danas obnovljen, stoji tako. Činjenica da u oba kuta prostorije vidljiva na fotografiji postoji po jedna peć govori o načinu zagrijavanja prostora tipičan za to doba. Kako jedina vidljiva datacija glasi „Proslava 350-godišnjice grada Karlovca - Svečani banket” da se zaključiti kako je ovo fotografija interijera kakav je bio 1929. godine, dakle prije prve obnove 60.-ih godina prošlog stoljeća.

6.4. Dimenzije

Korisne informacije za glavni dio ovog rada - usporedbu pojedinih faza pronalazimo u tablici koja je dodana kao prilog djelu *Prosvjetna ognjišta* autora Aleksandra Freudenreicha. Autor navodi dimenzije više hrvatskih kulturnih domova koji su bili izgrađeni u vrijeme nastanka knjige - 1943. godine. Tako su ostale sačuvane prvotne dimenzije cijelog objekta. Dvorana je u to vrijeme bila dugačka 18,3 metra, široka 11, a visoka 10 metara. Pod je zapremao 201,3 kvadratna metra. Nadalje dubina pozornice bila je 6,1 metar, širina 11, a zapremala je 67,6 metara kvadratnih. Otvor pozornice je širok 6,6 metara a visok 4,5 metra.⁶⁴ O proširenju i točnijim novim dimenzijama bit će riječi niže u tekstu. Važno je za proširenje pozornice napomenuti kako sada službene dimenzije dostupne na internetskim stranicama „Zorin-doma”⁶⁵ iznose: dubina pozornice umjesto 6,10 iznosi 14,50 metara, otvor pozornice je proširen na 8,10 metara a visina iznosi 5,5 metara. Osim što sadašnja dubina pozornice iznosi 14,50 metara postoji i predpozornica koja još nadodaje 2,4 metra dubine.

Zgrada današnjeg „Gradskog kazališta Zorin-dom” locirana je unutar povijesne jezgre Zvijezde, točnije na jugozapadnom dijelu gradske jezgre. U doba izgradnje lokacija na kojoj

⁶⁴ Aleksandar Freudenreich: *Prosvjetna ognjišta, Priručnik za poticanje na građenje, osnivanje i izgradnju društvenih domova s dvoranama u Hrvatskoj*, Zagreb, Tisak Hrvatske državne tiskare u Zagrebu, Ministarstvo Narodne prosvjete, Glavno ravnateljstvo za obće narodno prosvjetljivanje u Zagrebu, 1943, prilog u knjizi (dodatak na kraju)

⁶⁵ www.zorin-dom.hr (pregledano: 1. svibnja 2019.)

su postavljeni temelji pjevačkog hrama pripadala je karlovačkoj općini, a na tom mjestu nalazilo se vojničko vježbalište, s pripadajućim brojem parcele 287-290.⁶⁶

Prema izvatku iz Katastarskog plana⁶⁷ (Prilog 8.) vidljivo je da se kazalište nalazi na katastarskoj čestici br. 1289 (k.o. Karlovac II) proteže se u smjeru sjeveroistok, paralelno s Domobranskom ulicom. Istočno od kazališta nalazi se Kino Edison (k.č. 1288) i Galerija Ulak (k.č. 1287/2).⁶⁸ U blizini zgrade nalazila se, sada srušena crkva Sv. Ćirila i Metoda. Radovi na crkvi završeni su 1910.g., a bila je građena u historicističkom stilu, s prevladavajućim elementima gotike i neoromanike.⁶⁹ Na tom mjestu sada se nalazi dječje igralište. Komisija Povjereništva za komunalne poslove Gradskog Narodnog Odbora Karlovac rušenje 1948.g. obrazlaže činjenicom da je struktura bila opasna za promet, teško popravljiva te da ju je bilo potrebno porušiti. O veličini i ljepoti ove crkve svjedoče mnoge sačuvane fotografije.

Smatram vrlo korisnim grafički prikaz⁷⁰ iz konzervatorskog plana obnove i prezentacije pročelja na kojem su vrlo jasno i sažeto prikazane faze izgradnje „Zorin-doma.” Naime iz prikaza se može iščitati kako je izgledalo izvorno stanje, što je učinjeno dogradnjom 1964.g., a što 1991. Što se tiče samog tlocrta, ako izuzmemo sve popravke na ostalim dijelovima zgrade, vidljive su intervencije proširenja dijela u kojem se nalazi pozornica. Iz grafičkog prikaza uočljivo je da je dogradnja 1960-ih rezultirala produljenjem glavnog dijela, kao i sjeveroistočnog bočnog prostora, što je dovelo do neujednačenih duljina bočnih prostora. Kada se interveniralo 1991.g. došlo je do daljnjeg produbljenja pozornice kao i do ujednačavanja bočnih „brodova”. Detaljnije o svim promjenama bit će riječi dalje u tekstu.

⁶⁶ D. Stepinac, M. Stepinac, D. Iveta: *Karlovac - Zorin dom, obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb 1998.g.

⁶⁷ Prilog 8. - Katastarski plan, preuzet iz tajništva „Zorin-doma,” ožujak 2019.

⁶⁸ ULAK - Udruženje likovnih amatera Karlovca

⁶⁹ Milan Kruhek: *Graditeljska baština Karlovačkog Pokuplja*, Matica Hrvatska, Ogranak Karlovac, 1993., str. 97.

⁷⁰ Prilog 9. - grafički prikaz promjene tlocrta, preuzeto iz D. Stepinac, M. Stepinac, D. Iveta: *Karlovac - Zorin dom, obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb 1998.g.

7. Radovi 1960-ih godina

7.1. Europsko vatrogasno prvenstvo

Obnova 1960-ih godina započela je 1963. godine. Predviđeno trajanje zahvata bilo je do jeseni 1965., što se ipak bilo oduljilo za godinu dana. Veliku ulogu u daljnjem procesu gradnje imalo je Europsko vatrogasno prvenstvo koje je te godine trebalo biti održano u Karlovcu. Posljedično tome, počinju se asfaltirati ceste kojima će Tito proći, jer je bilo najavljeno kako će upravo on biti prisutan na olimpijadi, pošto je Josip Broz Tito bio pokrovitelj 3. Međunarodnog natjecanja vatrogasaca.⁷¹ Događaj je bio od velike važnosti za cijeli grad. S troškovima od oko 2,5 milijuna dinara, radovi su dovršeni u jesen 1966.⁷² Završetkom obnove ustanova se naziva Centar za kulturu „Zorin.dom.” Iako je prva priredba nakon obnove bila već spomenuta Olimpijada vatrogasaca, službeni datum otvorenja ipak je bio nekoliko dana kasnije - 24. rujna 1966. u trajanju od tjedan dana. Sačuvan je program Svečane akademije povodom otvorenja u kojoj su izvedene arije iz opera hrvatskih kompozitora poput Lisinskog, Gotovca i Zajca.⁷³ (Prilog 10.) Osim toga izvođene su recitacije kao i skladbe slavenskih kompozitora u izvedbi Zbora opere Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu, pod dirigentskom palicom uglednog dirigenta Mire Belamarića.

7.2. Promjene provedene kod prve obnove

Kao što je vidljivo iz priloga koji grafički i pojednostavljeno opisuje tlocrtne promjene (prilog 9.), u dogradnji dovršenoj 1964.g. stražnji dio pozornice produžen je za nešto manje od polovice postojećeg stanja. Uz to, sjeverni „bočni brod” u kojem su pomoćne prostorije također je minimalno proširen u smjeru istoka. Ova promjena dovodi do

⁷¹ Međunarodno natjecanje vatrogasaca Međunarodnog komiteta za preventivnu zaštitu i vatrogastvo (CTIF) održavalo se od 3. do 11. rujna 1966. g. Natjecanje u Karlovcu organizira Vatrogasni savez Jugoslavije, a održava se na više lokacija po gradu. Osim samog natjecanja, organizirane su izložbe vatrogasne opreme, vatrogasnih novina i časopisa, kao i ostali popratni sadržaji. (usp: internet stranica: *Hrvatska vatrogasna zajednica*: Vedran Runjić: 3. međunarodno natjecanje vatrogasaca, Karlovac 1966., objavljeno 03.10.2016, <http://www.hvz.hr/clanci/obljetnice/3-meunarodno-natjecanje-vatrogasaca-karlovac-1966/> (pregledano 11. ožujka 2019.)

⁷² Radovan Radovinović: »Sedam i pol godina u „Zorin-domu”,« u: *Svjetlo*, Karlovac, 1992, br. 3-4, prosinac, str. 34.

⁷³ Prilog 10. - program Svečane akademije povodom otvorenja zgrade 60.-ih godina, preuzeto iz: *Svjetlo*, Karlovac, 1992, br. 3-4, prosinac, str. 36.

nesrazmjera istočnog dijela, jer je južna strana (bočno pročelje) koja se proteže uz današnju Domobransku ulicu ostala bez ikakvih intervencija.

Arhitekt Tomislav Lasić smatra kako promjene unutrašnjosti koje zgrada dobiva tek 60-ih godina zadaju probleme projektantima. Naime, kako promjene u interijeru mijenjaju čitav koncept zgrade, u kasnijoj obnovi bilo je potrebno porušiti cijeli istočni dio. Izvedbeni projekt za obnovu 60.-ih godina potpisuju arhitekti Zlatarić i Hočevar.

7.3. Promjene u unutrašnjosti

O promjenama koje su se odvale u unutrašnjosti doznajemo iz odlomka ispisanog u sklopu Prijedloga obnove i prezentacije pročelja iz 1998.g.

Značajnija adaptacija unutrašnjosti koja se u ovoj obnovi odvila obuhvaćala je uklanjanje kasetiranog stropa i uklanjanje drvenih loža, kao i dekorativnih elemenata u gledalištu. Događeni su novi uredi. Između ostalog, komunikacija na kat je promijenjena, adaptiran je foaje, no najznačajnija promjena dogodila se u pozornici koja je ovom prilikom proširena. U suterenu napravljen je stan za domara.⁷⁴ Proširenje dijela pozornice, iako praktično za odvijanje predstava i koncerata ipak je naišlo na kritike struke zbog narušavanja vizualne harmonije. Ovaj nesrazmjer koji je nastao kritizira i prof. Marinka Mužar u tekstu izdanom u povodu svečanog otvorenja zgrade 2001.g.:

„Uvidom u postojeću projektnu dokumentaciju vidljivo je da nisu napravljene konzervatorske analize potrebne za definiciju arhitektonske plastike na pročelju, a značajni graditeljski zahvati na istočnom dijelu „Zorin doma” znatnije su narušili odnose kubusa u prostoru. Ova osjetljiva lokacija vidljiva sa raskrižja triju prometnica bila je izvorno osmišljena kao jednokatnica.”⁷⁵

⁷⁴ Prema: M. Mužar: » Konzervatorsko-restauratorske analize - preduvjet o spoznaji građevinskih i dekorativnih promjena uz moguće postupno vraćanje identiteta Zorin-doma«, u: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Karlovac, Gradsko kazalište Zorin dom, 2001., str. 60.

⁷⁵ Isto, str. 59.

Istraživanja interijera govore o tome da su kao motivi u uređenju interijera odabrani motivi narodnih nošnji i geometrijskih motiva, djelo slikara Dragutina Inchiostrija.⁷⁶ (Prilog 11.)

8. Posljednja velika obnova 1987-2001.

Devedeset i pet godina nakon izgradnje zgrade započela je još jedna obnova kazališta, a kroz dvije etape obavljena bi rekonstrukcija i sanacija zgrade. Kako saznajemo iz članka „Karlovačkog tjednika”⁷⁷ planirano je obnoviti podrumске prostorije. Provela bi se potrebna drenaža i hidroizolacija. Obnova bi obuhvaćala gledalište, stepenište, garderobe kao i fasadu. Pozornica je ponovno bila proširena. Iz istog članka doznajemo kako je došlo do polemike između zadržavanja postojećeg stanja kazališta i obnove koja bi promijenila gledalište u amfiteatralni oblik uz proširenje i povišenje same pozornice. Nova oprema bila bi također dio obnove i sanacije.

8.1. Financiranje obnove

Kod gradnji i obnova bitno je pitanje financiranja radova. U slučaju posljednje velike pregradnje „Zorin-doma” novčanih problema je bilo što zbog rata što zbog drugih čimbenika. O planiranim financijama potrebnim za sanaciju doznajemo iz još jednog članka „Karlovačkog tjednika,”⁷⁸ a govori o tome kako će RSIZ (Republička samoupravna interesna zajednica kulture) uložiti 130 milijuna dinara. Podjednakim iznosom doprinosi i društveno-politička zajednica Karlovca. Kako se izgradnja protegnula na četrnaest godina, svake godine su dolazili novi priljevi novaca, pa je stoga teško pratiti koliko je točno novca uloženo u obnovu. Bilo je tu raznih izvora financiranja koji su pristizali s različitih strana. Navode se načini prikupljanja novca od dobrovoljnih priloga, ali i od institucija poput

⁷⁶ Prilog 11. - detalj interijera, Dragutin Inchiostri, preuzeto iz: Lj. Lacković, M. Škratić, H. Božić: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Karlovac, Gradsko kazalište Zorin dom, 2001., str. 73.

⁷⁷ *Karlovački tjednik*, Karlovac, 1987., 8.12., Tomislav Majetić, prema: Lj. Lacković, M. Škratić, H. Božić: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Karlovac, Gradsko kazalište Zorin dom, 2001., str. 9.

⁷⁸ *Karlovački tjednik*, Karlovac, 1988., 12.3., Mladen Muić, prema: Lj. Lacković, M. Škratić, H. Božić: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Karlovac, Gradsko kazalište Zorin dom, 2001., str. 10.

Hrvatske Lutrije, Odbora za revitalizaciju Zvijezde i drugih. Zanimljivi načini prikupljanja sredstava su detaljno ispisani u monografiji izdanoj povodom svečanog otvorenja obnovljene zgrade 2001. godine.⁷⁹ Imena i prezimena građana i iznos koji su uplatili ispisani su abecednim redom za godine 1989-1991., a iz popisa su vidljive donacije iz SAD-a i Kanade pojedinaca kao i klubova Jugoslavena u inozemstvu. Nadalje, Zorin dom prikuplja donacije putem postotka od prodanih ulaznica, prodaje suvenira, aukcije slika, dobrotvornih koncerata i prodaje rabljenih materijala.

8.2. Tijek radova

O tijeku radova govori tadašnja ravnateljica Mirjana Juretić koje se osvrće na rad kazališta tokom rata i naglašava nedostatak finansijskih sredstava, a na pitanje koliko otprilike nedostaje novaca odgovara kako je za postavljanje pozornice u funkciju potrebno tri milijuna njemačkih maraka.⁸⁰ Ravnateljica u intervjuu donosi zaključak kako bi najbolje bilo usredotočiti se na kvalitetu obavljenih radova, bez obzira na to koliko bi radovi bili na taj način usporeni.

8.3. Promjene izvođača radova

Tijekom petnaestak godina koliko je trajala obnova mijenjali su se projekti i projektni nadzor, izvođači građevinsko-obrtničkih radova, kao i izvođači konzervatorsko-restauratorskih radova. U prvoj fazi koja se odvija u razdoblju od 1987.-1993. g. glavni projektant je firma „Urbanis”, čiji je glavni projektant već ranije spomenuti dipl. inž. arh. Tomislav Lasić. „Urbanis” je zaslužan i za glavni projekt instalacija vodovoda i kanalizacije te izrađuje troškovnike za građevinske i obrtničke radove, vodovod i kanalizaciju te uređenje pozornice. Za projekt vanjskog vodovoda odgovoran je projektant

⁷⁹ Lj. Lacković, M. Škrgatić, H. Božić: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Karlovac, Gradsko kazalište Zorin dom, 2001.

⁸⁰ Dostupno putem digitalizirane zbirke karlovačkih novina Gradske knjižnice „Ivan Goran Kovačić”, *Karlovački tjednik*, Karlovac, 1992., br. 25, 2.7. autor: Goran Gerovac, str. 10.
http://www.gkka.hr/wp-content/uploads/digitalizacija/Karlovacki_tjednik/PDF/91_95/GKKA_N_ID16_1992-07-02_39_25.pdf (pregledano 15. travnja 2019.)

građevni tehničar Tomislav Crnilo. Nakon pet godina rada na projektu, firmu urbanis zamjenjuje firma „Partner” d.o.o., koja je za radove odgovorna od 1993.-1998.g.⁸¹

Iz građevne dozvole koju izdaje Ured za prostorno uređenje, stambeno-komunalne poslove, graditeljstvo i zaštitu okoliša 2000. godine doznajemo tko je sve sudjelovao u posljednjoj fazi obnove. Projektni biro zadužen za glavni arhitektonski projekt, odnosno projektiranje i provedbu projekta bio je biro „Vinski” d.o.o. iz Karlovca. Projekt je nastao u studenom 1999.g., a potpisuje ga glavni projektant dipl. ing. arh. Vesna Vinski u suradnji s dipl. ing. arh. Milanom Mitevskim. Projektantski biro koji je također sudjelovao u obnovi je bio „Arhitekt” d.o.o. iz Osijeka, a bio je zadužen za prvu i drugu etapu konstrukcijskog dijela, kao i glavni izvedbeni projekt instalacija vodovoda, kanalizacije i vatroobrane. Ove projekte potpisuje Milica Kurepa, dipl. ing. građ.

Za arhitektonski i građevinski dio uređenja okoliša zadužena su dva biroa, već spomenuti biro „Vinski” i tvrtka „Planum” d.o.o. iz Karlovca, a projektant je Boris Spudić, dipl. ing. građ.⁸² Idejno rješenje interijera Zorin doma izradila je Ružica Dešković, akademska slikarica i restauratorica.⁸³

„Centrogradnja” d.o.o. bila je izvođač sanacije fasade, a kasnije tvrtka „Oblikovanje” iz Popovca 2 000-te godine dovršava već započeti posao.⁸⁴ Pozornicu oprema tvrtka „B und P” iz SR Njemačke vlastitim donacijama, a sjedala u gledalištu donacija su Montcogim-plinare d.o.o. iz Svete Nedjelje.

Kao što je već napomenuto, obnova se odvijala u dvije etape. Prva etapa obuhvaća hidroizolaciju i drenažu, ponovno proširenje pozornice i pojačanje temelja. U interijeru obavljeni su razni instalaterski radovi, dok je u drugoj fazi planirana obnova pročelja i

⁸¹ Lj. Lacković, M. Škrgatić, H. Božić: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Karlovac, Gradsko kazalište Zorin dom, 2001., str. 48.

⁸² Preuzeto iz Građevne dozvole izdane od strane Ureda za prostorno uređenje, stambeno-komunalne poslove, graditeljstvo i zaštitu okoliša, Klasa: UP/I-361-03/00-01/75, Urbroj: 2133-04-03/31-00-5, 14. 11. 2000.

⁸³ Prema: Ljerka Lacković: »Suradnja na programu obnove „Zorin doma”«, u: Lj. Lacković, M. Škrgatić, H. Božić: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Karlovac, Gradsko kazalište Zorin dom, 2001., str. 27

⁸⁴ Isto, str. 27.

okoliša zgrade, kao i instalacija nove opreme na pozornici.⁸⁵ Prvu fazu u trajanju od deset godina obilježilo je rušenje i dogradnja pozornice. Glavni arhitekt odgovoran za ovu fazu obnove je Tomislav Lasić, s projektnim biroom „Urbanis“. Projektanti i izvođači su se tokom godina iz različitih razloga izmjenjivali.

U konzervatorskoj dokumentaciji za obnovu i prezentaciju pročelja osim zamjerke na prethodnu obnovu navodi se još nekoliko pogreški pri pristupu obnove 60-ih godina. Namještaj koji je nakon obnove ugrađen je neujednačen i ne odgovara novom prostoru u potpunosti. Jedna od zamjerki je i to da su prozorski otvori na začelju ostavljeni s vidljivim tragovima prijašnjih faza gradnje.

8.4. Ponovno širenje pozornice

Zahtjev za proširenje pozornice „Zorin dom“ je poslao Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode 1984. godine. Zavod je odobrio ovaj zahtjev uz određene uvjete. Naime, širenje pozornice je odobreno ako vanjski izgled novoobnovljenog dijela u potpunosti odgovara dosadašnjem oblikovanju. Naglasak je i na visinskom usklađenju kao i na usklađenosti krova. Kako bi sve bilo po pravilima struke Zavod zahtjeva da se prije zahvata obavi detaljno fotografiranje i napravi nacrt postojećeg stanja. U istom dokumentu u kojem se govori o proširenju pozornice riječ je i o unutrašnjim promjenama koje bi se u posljednjoj obnovi provele. Govori se o ukidanju balkona i partera u gledalištu i preuređenju u obliku amfiteatra, ali tek nakon ekstenzivno provedene valorizacije, u kojoj bi fokus bio stavljen na povijesno-umjetničku ali i arhitektonsku vrijednost objekta.⁸⁶ (Prilog 12.)

⁸⁵ Miro Škrgatić: »Sanacija, rekonstrukcija i adaptacija Gradskog kazališta „Zorin dom“«, u: Lj. Lacković, M. Škrgatić, H. Božić: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom“ 1987-2001*, Karlovac, Gradsko kazalište Zorin dom, 2001., str. 43.

⁸⁶ Usp. prilog 12. - Odgovor Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode na zahtjev o proširenju od 15. kolovoza 1984., preuzet iz Davorin Stepinac, Marie Stepinac, Danijel Iveta: *Karlovac - Zorin dom: obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb, 1998.

8.5. Promjene u interijeru

U prethodnom tekstu bilo je riječi o interijeru kako ga opisuje Zlatko Gursky. Sa svakom obnovom mijenjao se i interijer. Kada govorimo o posljednjoj obnovi interijera, Uprava za zaštitu kulturne baštine (Ministarstvo kulture) 1999.g. izdaje konzervatorske smjernice za sanaciju, rekonstrukciju i adaptaciju unutrašnjosti. Taj dokument bit će izvor za dio koji slijedi - promjene u interijeru zgrade s posljednjom obnovom. Smjernice obuhvaćaju prostor gledališta, portal pozornice, ulazni dio i foaje (predvorje), bočne dvorane i ulaze, način grijanja i način uređenja okoliša. Konzervatorski je odjel u Karlovcu smjernice izradio na temelju radova „Restauratorsko-konzervatorska istraživanja interijera” i „Idejna rješenja prema restauratorsko-konzervatorskim istraživanjima interijera” koja piše poduzeće „Dešković sive furioso” d.o.o. Zagreb, zaduženo za izvedbu konzervatorskih radova u interijeru od 1999. do 2001.g. Drugi izvor su smjernice iz 1984.g. i 1991.g. koje izdaje Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Zagreb.

Kao što je već spomenuto, u gledalištu zidove oslikava Dragutin Inchiostri. Inchiostri boravi u Karlovcu od 1900.-1902.g. pa se može pretpostaviti da je oslik nastao u tom razdoblju. Kod zadnje intervencije u interijer konzervatorske smjernice nalažu skidanje i čišćenje posljednjeg, bijelog sloja sve do izvornog sloja oslika. U prilogu br. 13⁸⁷ donosim presjek restauracije gledališta, odnosno oslika na zidu koji nije izveden. Iz presjeka je vidljivo da su u interijeru prevladavale žute, zelene i ljubičaste boje. Ploha zida podijeljena je na dva pojasa, gornji i donji. U donjem pojasu nalaze se četvora vrata koja čine komunikaciju s bočnim prostorijama u kojima se odvijaju razne druge aktivnosti poput primjerice proba zбора. Vrata su monumentalna, dvokrilna, uokvirena pilastrima. Iznad vrata stoji polukružni luk sa zaključnim kamenom na vrhu. U prostoru ispod luka postavljene su biste u visokom reljefu okružene s grančicama sa svake strane. Prostor samih vratnica i lučnog dijela iznad njih odvojen je horizontalnim trakama koje su visinski u ravnini s jednostavnim kapitelima polustupova. Između vrata na praznom prostoru bile su dakle iscrtane dekorativne trake koje prate oblik plohe - u ovom slučaju je to pravokutnik. Tri su pravokutnika od kojih su vanjski

⁸⁷ Prilog 13. - presjek oslika na zidovima, preuzeto iz: Lj. Lacković, M. Škrgatić, H. Božić: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Gradsko kazalište Zorin dom, Karlovac, 2001., str. 62-63.

(najveći) i unutarnji (najmanji) bili obojeni u ljubičasto, dok je srednji pravokutnik zelene boje. Isti dekorativni element ponavlja se u zoni polukružnih zaključaka pa tako trake ne čine pravokutnike, već nešto nalik nepravilnom trapezu. Gornji pojas donekle preslikava vanjske prozorske otvore. Naime u tom pojasu postavljena su četiri slijepa prozora u obliku uspravnog pravokutnika. Obrubljeni su trakastim profilacijama sa zaključnim kamenom na vrhu. Slijepi prozori u također uokvireni udvojenim pilastrima s jonskim kapitelima. Kapiteli dosežu do završne arhitravne profilacije. U podnožju „prozora” reljefna je traka koja sadržava figurativne prikaze. Oni su također u originalu bili obojeni. Kako je planirano rekonstruirati oslik, u konzervatorskim smjernicama donesen je prijedlog „/.../da se cijeli oslik povjeri jednom restauratoru ili radionici kako bi prilikom rekonstrukcije postigli ujednačenost u tehnološkom i likovnom pristupu.”⁸⁸

U realnosti, u interijeru prevladava blijeda bež boja, a profilacije, reljefni frizovi ispod prozora, biste i drugi ukrasi obojeni su zlatnim listićima. Osim intervencija na zidovima, obnovljen je pod gledališta tako da je postavljen novi parket na tzv. „riblju kost.” Elaborati Konzervatorskog odjela u Karlovcu govore kako se ornament koji se javlja u interijeru „Zorin-doma” mješavina motiva narodnih nošnji i geometrijskih motiva, što upućuje na secesijski stil dekoracije interijera. U desnoj bočnoj dvorani strop je bio ornamentalno ukrašen, i to se u posljednjoj intervenciji u potpunosti obnovilo. Iz ranije spomenutih izvora doznajemo da su bočne prostorije pregrađivane kako bi unutar njih bili smješteni uredi i garderobe. Prema Smjernicama za sanaciju, rekonstrukciju i adaptaciju unutrašnjosti iz 1999.g. plan je bio ukloniti pregrade kako bi se vratio izvorni izgled bočnih dvorana, no to ipak nije izvedeno.⁸⁹ U smjernicama pronalazimo uputu da se ploha zida i stropa očisti i rekonstruira prema izvorniku.

Slikane dekoracije u interijeru u posljednjoj su obnovi dakle rekonstruirane u ulaznom dijelu i u desnoj dvorani. Što se tiče lijeve dvorane i dijela zida u gledalištu, točnije

⁸⁸ Konzervatorske smjernice za sanaciju, rekonstrukciju i adaptaciju unutrašnjosti, Gradsko kazalište „Zorin dom” Karlovac, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Karlovcu, Karlovac, 15. srpnja 1999., Klasa: UP/I 034-02/99-01/10, Urbroj: 2133-40-01-99-3, 12.7.1999.

⁸⁹ Isto.

kazeta u donjoj zoni i oslika prostora balkona, tu oslik nije bilo moguće rekonstruirati iz financijskih razloga.

Kada govorimo o portalu pozornice, 1999.g. njega nije bilo, pa je tako bilo potrebno isti vratiti gdje i kakav je u ranijim fazama bio. O izgledu stropa doznajemo iz karlovačkih novina *Karlovački glasnik*, u kojima je riječ o dovršetku oslika unutrašnjosti dvorane. Autor članka govori kako je oslik izrađen u „/.../ ne pretjeranom secesionističkom stilu,” a prikazivale su slike unutar oslikanih prozorskih okvira. Tematika oslika je u skladu s namjenom zgrade, pa tako one prikazuju glazbu i ples s desne strane i s lijeve tragediju i pjevanje. Iznad prikaza su prozorčići s cvijećem, a ispod prikaza je sunce. Strop krase

„/.../ divno izradjeni amoreti medju cviećem, od kojih onaj u sredini držeći u ruci harphu prikazuje genija glazbe, dok onaj kod loža prikazuje genija literature, koji želi, da otrgne orlu, koji kraj njega leti, pera za pisanje. /.../”⁹⁰

Nadalje iz istog izvora doznajemo o osliku zastora koji prikazuje Stari grad Dubovac i rijeku Kupu ispod njega u dolini. Tokom posljednjih intervencija bilo je planirano preslikati strop upravo po ovom opisu, a ukoliko to nije bilo moguće, strop je trebalo uskladiti sa stucco dekoracijama koje bi stilski odgovarale 1900. godini. Balkon gledališta trebao je biti prilagođen tonskoj i rasvjetnoj kabini. Posljedično tome konzervatori pokušavaju balkon obraditi kao korski prostor, ali bez dekorativnih elemenata kapitela loža koja su vidljiva na starim fotografijama balkona.⁹¹

Prilog 14. donosi fotografiju stropa nad ulaznim stepenicama. Na slici su jasno vidljivi oslici u obliku kasete te je planirano čišćenje i ponovno rekonstruiranje meandara i kasetiranih uklada. Kako i danas stoji, na sjevernoj strani foajea planirano je dvokrako stubište koje vodi na kat i do balkona gledališta, a na južnoj strani smješten je lift.

Konzervatorski odjel u Karlovcu 1998.g. donosi konzervatorske smjernice za obnovu pročelja. Na zapadnom pročelju potrebno je rekonstruirati dijelove koji nedostaju na temelju

⁹⁰ *Karlovački glasnik*, Karlovac, II/1900, br. 14., 8. 4., str. 2-3., dostupno na: <http://dnc.nsk.hr/Newspapers>; (pregledano: 13. svibnja 2019.)

⁹¹ *Konzervatorske smjernice za sanaciju, rekonstrukciju i adaptaciju unutrašnjosti*, Gradsko kazalište „Zorin dom” Karlovac, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Karlovcu, 15. srpnja 1999., potpisuje pročelnica Marinka Mužar, Klasa: UP/I 034-02/99-01/10, Urbroj: 2133-40-01-99-3

onih očuvanih dijelova. Potrebno je postaviti postolje za barjak na atici i rekonstruirati kartušu sa slovom „Z”.

8.6. Promjene na začelju zgrade

Kod začelja zgrade konzervatorske smjernice⁹² su podijeljene na posebno rizalitni dio i na začeljna krila. Kako se u smjernicama navodi, jedna od promjena tiče se prozorskih otvora - stambeni prozori u donjoj zoni trebaju biti zamijenjeni standardnim podrumskih prozorima, a slijepe prozore potrebno je zazidati. Horizontalne sljubnice (razdjelne crte) trebaju biti postavljene na čitav prostor začelja a profilirani podvjenac treba postaviti ispod krovnog vijenca. Ista zamjena stambenih prozora podrumskim dogodila bi se na krilima začelja. Na prvom katu oba krila prozore je potrebno uokviriti profiliranom trakom te je potrebno postaviti prozorske klupčice.

8.7. Promjene sjevernog i južnog pročelja

Sjeverno i južno pročelje moraju biti podjednako oblikovani. Tako će se dakle po cijelom pročelju provlačiti profilirani vijenci koji horizontalno dijele pročelja na zonu podruma, prizemlja i prvog kata. Sasvim donji vijenac bit će u zoni sokla, odmah iznad malih podrumskih prozora. Podjela će se još obaviti međуетажnim (dijeli prizemlje od prvog kata) i potkrovnim vijencima. Na katu produžene pozornice s obje će se strane postaviti dva slijepa prozora, ista kao i na istočnom pročelju, samo ovi parovi prozora neće imati prozorsku klupčicu. Na sjevernom pročelju u ispod slijepih prozora, u prizemnoj zoni postoje vrata koja vode na pozornicu i njih ne treba posebno naglašavati. S iste strane u plitkom rizalitnom dijelu postoje vrata koja vode u studijski prostor koja također nije potrebno naglašavati. Prozori donje zone rizalitnih istaka bit će oblikovani jednako, dakle u donjoj zoni će to biti prozori uokvireni pilastrima sa svake strane i trokutastim zabatom. U gornjoj zoni umjesto trokutastih zabata bit će iznad prozora ghirlande s maskeronom, a sa svake strane po jedan polustup s korintskim kapitelima.

⁹² *Zorin dom Karlovac - konzervatorske smjernice za obnovu pročelja*, Karlovac, 2.6.1998., Klasa: 034-02/98-03/57, Ur. broj: 2133-40-01-98-2, Ministarstvo kulture, Republika Hrvatska, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Karlovcu

Što se tiče bočnog ulaza, prema projektu iz 1998. konzervatori navode sljedeće:

*„Budući da zatečeno stanje centralnog dijela sada zidane ograde ostaje prema predviđenom projektu, potrebno je istu obraditi kamenim završetkom polukružno zaobljenim rubovima”*⁹³

Iako je dakle planirano da se betonske ograde oko stuba bočnih ulaza ostave kakve jesu, gledajući sadašnje stanje, na tom mjestu se nalazi lijevana željezna ograda.⁹⁴ (Prilog 15.) Dakle, na grafici iz 1892.g.⁹⁵ bočne stube nemaju nikakvu ogradu, a već na fotografiji iz 1910.g. postoji željezna ograda. Fotografija iz 1998.g. pak jasno prikazuje kako se tu nalazi zidani zidić od opeke.⁹⁶ (Prilog 16.) Na najnovijim fotografijama umjesto zidića nalazi se željezna ograda.

Prozori u gornjoj zoni zida koji spaja dva rizalita ostaju zazidani. Ispred njih nalazi se ravna terasa koja dobiva betonski zidić koji služi kao ograda, ali i da vizualno poveže dva istaka.

8.8. Obnova pročelja - posljednja faza

D. Stepinac, M. Stepinac i D. Iveta 1998.g. su izradili *Prijedlog obnove i prezentacije pročelja Zorin-doma*.⁹⁷ Prijedlog se temelji na detaljnoj analizi oplošja zgrade, Konzervatorskim smjernicama za obnovu pročelja Konzervatorskog odjela u Karlovcu, analizi promjena kroz faze i na temelju nacрта tadašnjeg izgleda (1998.g.) pročelja. Oni detaljno donose upute za intervencije na pročelju. Važno je napomenuti kako i ovi autori ne odobravaju dogradnju istočnog dijela. Potrebno je stoga postaviti zidić, odnosno betonsku ogradu koja bi vizualno spojila dva rizalita. Ovdje se ponovno naglašava korištenje terase kao otvorenog prozora. Autori podupiru izradu „šablona” na temelju arhitektonskih snimaka pojedinih detalja, pa će se na taj način obrađivati novi zidarski radovi na profilacijama, kao i

⁹³ Isto, Zidna ploha između dva rizalita, potpisuje pročelnica Marinka Mužar

⁹⁴ Prilog 15. - fotografija željezne ograde kod stepenica bočnog ulaza, preuzeto iz: Davorin Stepinac, Marie Stepinac, Danijel Iveta: *Karlovac - Zorin dom: obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb, 1998.

⁹⁵ Prilog 6. - grafički prikaz Zorin-doma, potpisuje A. Richter, preuzeto iz: Davorin Stepinac, Marie Stepinac, Danijel Iveta: *Karlovac - Zorin dom: obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb, 1998.

⁹⁶ Prilog 16. - prikaz bočnih vrata sa zidićem, preuzeto iz: Davorin Stepinac, Marie Stepinac, Danijel Iveta: *Karlovac - Zorin dom: obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb, 1998.

⁹⁷ Davorin Stepinac, Marie Stepinac, Danijel Iveta: *Karlovac - Zorin dom: obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb, 1998.

kapiteli, kartuše i ostala pročeljna plastika. Obnova dekorativnih elemenata odnosi se na sve strane pročelja i uvijek je ista. Na zapadnom pročelju predloženo je čišćenje podnožja zgrade i postavljanje akroterija na trokutasti zabat. Planirano je, ali nije ostvareno, ponovno postaviti konzolne svjetiljke na uglove pročelja, kako je to bilo kada je zgrada tek nastala. Također, kod svih podrumskih prozora kao i pomoćnih ulaza naglašava se ne isticanje takvih otvora bilo kakvim okvirima, pa ih je potrebno „/.../ *tretirati kao ureze.*”⁹⁸ Tako na sjevernom pročelju ne treba naglašavati nova vrata koja su tehnički ulaz na pozornicu.

9. Usporedba stanja iz pojedinih faza obnova

Kada se uspoređi dokumentacija iz pojedinih razdoblja uočavaju se mnoge razlike. Uspoređujući pročelje, da se zaključiti kako je zapadno pročelje bilo raskošnije u prošlosti nego je to danas. Naime krajem 19.st. kada je zgrada izgrađena postojali su elementi koji danas više ne postoje. Glavni izvori za proučavanje početnog stanja su opisi iz literature (na primjer gore navedeni opis zgrade Dušana Lopašića) i grafika koju potpisuje A. Richter, a koja prikazuje razlike u odnosu na današnje stanje. Na samom vrhu - na atici zapadnog pročelja nalazio se barjak za zastavu, a postojao je i akroterij na najvišoj točki timpanona. Iako danas barjak ponovno stoji na mjestu, dugo je godina zgrada bila bez njega. Nad glavnim ulazom, kao što je vidljivo na grafici (prilog 6.) nalazio se razdvojen segmentni vijenac, koji već na fotografiji iz 1914.g. nestaje, a umjesto njega postavljena je pravokutna ravna ploha koja tako stoji i danas. Također su uklonjene na grafičkom prikazu vrlo uočljive konzolne svjetiljke s uglovnih rizalita, kao i znakovi „Zorin-doma” koji iz daljine podsjećaju na grbove iz gornje zone bočnih dijelova rizalita. Projektom iz 1991.g. planira se izgraditi transparentna nadstrešnica nad glavnim ulazom, što ipak nije bilo izvedeno. Između ostalog, za potrebe ventilacije načinjeni su otvori u donjoj zoni. Ponovno je obnovljen i dio za zastavu.

⁹⁸ Isto, Prijedlog obnove i prezentacije pročelja Zorin doma

Promjene kroz vrijeme odvile su se i na začelju zgrade. Prema izvještaju Konzervatorskog odjela⁹⁹ stanje prije zadnje obnove bilo je sljedeće: u gornjoj zoni rizalita projektirani su slijepi prozori dok su se u podrumu izmjenjivali jednokrlni i dvokrlni prozori. Drugačiji je bio i raspored lijevog i desnog istaknutog dijela. Promjene koje su se 90-ih godina odvijale, osim rušenja cijelog dijela pozornice i ponovnog proširenja iste za još cca 3 metra, uključuju to da u središnjem dijelu sad postoje dva slijepa prozora u gornjoj i središnjoj zoni, a u podrumskoj zoni su četiri dvokrlna prozora s nadsvjetlom. Lijeva i desna strana imaju po dva prozora s nadsvjetlom u podrumskoj zoni i na katu. Prozori u podrumskoj zoni su manji od ovih gornjih, a u desnom dijelu se nalaze i dva manja ventilacijska otvora. U promjenama 90.-ih godina vijenac između prizemlja i prvog kata nije izveden dok u bočnim „krilima” jest.

Prozori u visini prvog kata južnog pročelja već su u ranijem razdoblju zazidani, kakve ih zatičemo 80.-ih godina, a kod stubišta bočnog ulaza više se ne nalazi željezna ograda već postaje zidana, što se kod posljednje intervencije ponovno vraća na staro, odnosno postavlja se ponovno željezna ograda. Kada promatramo južno i sjeverno pročelje, promjene su se uglavnom odvijale paralelno s obje strane, izuzevši tehničke stvari poput bočnog ulaza na pozornicu ili pak ulaza u podrum. Na prvom katu lijevog rizalita (onom bližem glavnom ulazu u zgradu) 80.-ih godina nailazimo na zazidan gornji prozor, što se po projektu iz 1991.g. ponovno planira otvoriti, samo što će ovaj put prozor biti manjih dimenzija. Otvaranje zazidanog prozora jedna je od stvari koja je projektom planirana, ali nije ostvarena. Osim promjene dimenzija prozora i na desnom rizalitu, podiže se čitav jedan kubus na prvom katu desnog rizalita kako bi smjestio novoprosirenu pozornicu. Isti takav kubus podiže se na prvom katu lijevog rizalita sjevernog pročelja iz istog razloga. Osamdesetih godina (obnova 1964.g.) su dakle prozori prvog kata rizalita bližeg pročelju bila zazidana, a svaki od rizalita je u podrumskoj zoni imao prozorske otvore - na južnom pročelju su bila dva, a na sjevernom tri. Zazidani su i prozori u zoni uvučenog rizalita (bliži pozornici). Cijela je dakle prva etaža prozora vidljivih s pročelja zazidana u pregradnji 1964.g. Dva istaka su po bočnoj strani zgrade vizualno spojena zidićem, a taj ravni prostor

⁹⁹ D. Stepinac, M. Stepinac, D. Iveta: *Karlovac - Zorin dom, obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb 1998.g.

kojeg omeđuje glavno tijelo zgrade, dva rizalitna kubusa i zidić koristit će se kao vanjski prostor.

10. Planirane i neplanirane suvremene intervencije

Kao što svi znamo, građevine su živi organizmi koji djeluju unutar vlastitog prostora, ali i u interakciji s okolinom. Uzevši to u obzir, logičan slijed događaja je taj da će u održavanju jedne takve gradnje biti potrebno intervenirati - planirano, ali i iznenada. U sljedećih nekoliko odlomaka riječ je dakle o suvremenim intervencijama koje su se dogodile samim bivanjem i postojanjem zgrade i onima koje su posljedica ljudske nepažnje. O ovakvim aktivnostima nema literature, nema arhivskih zapisa niti istraživačkih članaka, stoga jedini izvor koji je korišten su lokalni novinski članci i izvješća lokalnih radio postaja. KAportal¹⁰⁰ karlovački je portal koji građane informira o svakodnevnim događajima, pa se tako iščitavanjem istog mogu doznati neke stvari o trenutnom stanju zgrade koja je tema ovog rada.

10.1. Planirane intervencije na zgradi

Ravnatelj Srećko Šestan u izjavama za medije vrlo sažeto opisuje kako intervencije tako i financiranje projekata vezanih uz zgradu. Naime 2016.g. zgrada je dobila novi krov, koji je počeo prokišnjavati.¹⁰¹ Ravnatelj obavještava kako je to isti krov koji je postavljen u zadnjoj obnovi, napravljen od azbestno-cementnog crijepa, a za ovu intervenciju je odabrana druga vrsta crijepa. Prema riječima ravnatelja, od 2013.godine uloženo je oko 3 milijuna kuna za održavanje zgrade. Financijsku situaciju iz 2018.godine, kada je članak objavljen ravnatelj izlaže tako da specificira u što će točno koji iznos biti uložen. Tako će 400 000 kuna koje „Zorin-dom” dobiva od Ministarstva kulture biti uloženo u obnovu pročelja i bočnih terasa. Dvjesto tisuća kuna dobivenih od Grada Karlovca odlazi u uređenje prostora u zgradi

¹⁰⁰ <http://kaportal.rtl.hr/> pregledano 25. svibnja 2019

¹⁰¹ <http://kaportal.rtl.hr/zorin-dom-vise-nece-prokisnjavati-postavlja-se-novi-krov-bit-ce-isti-zitnoj-kuci/> (pregledano 25. svibnja 2019.)

i kupnju novih zavjesa, dok će 40 000 kn koje daje Karlovačka županija biti uloženo u prostore za glumce. Od aktivnosti koje su do 2018. napravljene ravnatelj nabraja:

„/.../ napravljena je protupožarna zaštita, instaliran je sustav ventilacije i klimatizacije, obnovljena je vanjska i unutarnja stolarija, zamijenjeno je krovíšte, a obnovljena je dvorana i dio sanitarnog čvora za publiku, dok od prošle godine Zorin dom ima novo gledalište.”¹⁰²

Ovakva ulaganja u kulturu i kulturni život Karlovca općenito motivator su za daljnje djelovanje kazališta kao institucije, a potpomažu dugovječnosti i očuvanju same građevine.

10.2. Neplanirani zahvati

Iako se u proteklih nekoliko godina u zgradu „Zorin-doma” sustavno ulaže kako bi se zgrada što bolje očuvala, od neplaniranih troškova i posljedica vandalizma ili nepažnje ju nije tako lako zaštititi - moguće je samo sanirati štetu. Tako je jedne noći porušena skulptura koja se nalazila u lijevoj niši glavnog pročelja od kraja 19.st., a predstavljala je muzu pod nazivom „Drama.”¹⁰³ (Prilog 17.) Iz medija doznajemo kako je šteta procijenjena na oko 140 000 kn.¹⁰⁴ Nakon raspisanog natječaja za obnovu odabran je restaurator koji je sudjelovao u obnovi 2001. godine Milivoj Šegan. Nije ovo prvi put da je vandalizmom okaljan centar glazbenog i kazališnog života - 2010. godine Meštrovićev kip koji se nalazi u prostoru ispred glavnog pročelja iščupan je iz postolja i porušen.¹⁰⁵ Srećom, skulptura nije nastradala pa ju je bilo potrebno samo vratiti na postolje.

¹⁰² Preuzeto sa službenih internetskih stranica Grada Karlovca, autor nepoznat:

<https://www.karlovac.hr/novosti/uredjuju-se-gradske-ustanove-kulture/16651> posjećeno: 25. s.vibnja 2019.

¹⁰³ Prilog 17. - polomljena skulptura muze, posljedica vandalizma, preuzeto s

<http://www.novolist.hr/Kultura/Kazaliste/Angaziran-restaurator-koji-ce-pokusati-obnoviti-skulpturu-s-karlovack-og-Zorin-doma> (pregledano: 25. svibnja 2019.)

¹⁰⁴

<http://www.novolist.hr/Kultura/Kazaliste/Angaziran-restaurator-koji-ce-pokusati-obnoviti-skulpturu-s-karlovack-og-Zorin-doma> (pregledano: 25. svibnja 2019.)

¹⁰⁵ <http://kaportal.rtl.hr/vandali-nastavljaju-divljati-nocas-srusen-mestrovic-ev-kip-ispred-kazalista-zorin-dom/> (posjećeno: 25. svibnja 2019.)

11. Današnja djelatnost kazališta

Od prvotne izgradnje zgrade pa do danas prošlo je više od sto godina. Unatoč dugoj tradiciji i dan danas Gradsko kazalište „Zorin-dom” neumorno radi na uzdizanju kulturnog života grada. Kako se vremena mijenjaju tako ustanova širi područja djelovanja, pa tako sad u sklopu institucije djeluju razni umjetnički ansambli. Nakon prestanka rada karlovačkog kazališta 1963.g., od 2013. ponovno se osniva profesionalni glumački ansambl. Prvo hrvatsko pjevačko društvo „Zora” i dalje djeluje i radom osvaja nagrade diljem Europe, kao što koncertima uveseljava građane Karlovca. Kao nova generacija mladih pjevača osnovan je 2005.g. Dječji zbor „Zorica” pod vodstvom prof. Irene Božićević. Nadalje, Baletni studio koji je djelovao u sklopu Narodnog kazališta u Karlovcu od 1952.g, desetak godina kasnije postaje dio Doma kulture. Osim svega već navedenog tu su i Karlovački pelivani, nedavno osnovana skupina studenata i glumaca s Umjetničke akademije u Osijeku.¹⁰⁶ Ovakvu razgranatost i plodan rad kazališta valja zahvaliti ravnatelju Srećku Šestanu, koji kontinuirano uzdiže kvalitetu i ugled institucije.

12. Valorizacija

Ocjena vrijednosti pojedinog umjetničkog djela, bilo pokretno ili nepokretno, obuhvaća više kategorija koje je potrebno detaljno analizirati, usporediti i promisliti. Iz svega dosad navedenog prvo što se ističe kada govorimo o vrijednosti je kulturna vrijednost. Ova ustanova glavni je kulturni centar u Karlovcu koji okuplja razne umjetnike pod istim krovom. Uzevši u obzir cjelokupnu povijest koja se događala samo da se zgrada izgradi i održi da se zaključiti kako Karlovčanima zgrada ima i sentimentalnu vrijednost. Prisjetimo se samo u koliko su navrata Karlovčani vlastitim donacijama potpomagali gradnju kazališta. S estetske strane, gledajući zgradu kao cjelovito umjetničko djelo, u opusu graditelja Cerneluttija „Zorin-dom” je po kvaliteti pri samom vrhu na ljestvici njegovih radova.

¹⁰⁶ Sve navedene informacije preuzete sa službenih internetskih stranica Zorin-doma: <http://www.zorin-dom.hr/> (posjećeno: 28. ožujka 2019.)

Prema konzervatorskim procjenama vrijednosti, „Zorin dom” ima višu ambijentalnu vrijednost. Značajna je i kulturno-povijesna vrijednost vezana uz kazalište, glazbu i općeniti kulturni život Karlovca od kraja 19. stoljeća naovamo.¹⁰⁷

13. Budućnost - konzervatorski plan

Za kvalitetan konzervatorski plan autor James Semple Kerr u djelu „Konzervacijski plan” govori o fazama koje su potrebne kako bi se plan napravio. On konzervatorski rad dijeli u dvije faze.¹⁰⁸ U prvoj fazi temeljni cilj rada je razumjeti predmet našeg istraživanja. To uključuje prikupljanje dokumentarnih i fizičkih dokaza koje kasnije treba izanalizirati, a potom ustvrditi značaj mjesta. U drugoj fazi dolazi do sakupljanja informacija poput fizičkog stanja u kojem se predmet proučavanja nalazi, vanjskih potrebe, uvjeta kako bi se zadržao značaj i na poslijetku, potrebno je uzeti u obzir zahtjeve klijenta. Nakon svega ovoga slijedi razvoj konzervatorske politike i strategija implementacije iste.

Kulturološki značaj autor definira kao koncept čija je svrha identifikacija i procjena svojstava zbog kojih je mjesto za nas i naše društvo vrijedno.¹⁰⁹ U slučaju „Zorin-doma” kulturološka vrijednost institucije kao takve je vrlo visoka zbog svih već gore navedenih razloga - okupljanje kulturnog života u jednu točku i podizanje istog na puno veće razine nego je bio prije nastanka zgrade. Kod prikupljanja dokaza za valorizaciju djela podjednako su važni i fizički dokazi i dokumenti. Važno je posjetiti mjesto/objekt koji je predmet procjene vrijednosti te ga fotografirati, no potrebno je prikupiti dokumentaciju (primarnu i sekundarnu) kao i osloniti se na verbalne dokaze, odnosno iskaze ljudi povezanih s građevinom. Za prikupljanje podataka o intervencijama na „Zorin-domu” u posljednjih nekoliko godina, korištene su izjave ravnatelja Šestana. Fizički dokazi su vrlo važni u procesu valorizacije, pa je tako kod obnove 90.-ih godina provedeno sondiranje unutrašnjih zidova, na temelju kojih je donesena odluka da se rekonstruiraju izvorni oslici. Tvrtka

¹⁰⁷ Obrazloženje Konzervatorskog odjela za zaštitu Bloka III u koji spada Zorin-dom., ustupila gđa Branka Križanić, dipl. ing. arh., Konzervatorski odjel u Karlovcu

¹⁰⁸ James Semple Kerr: *Conservation plan*, The seventh edition, Australia ICOMOS, 2013. [1982.], str. 3.

¹⁰⁹ Isto, str. 4.

Dešković Sive Furioso 1999.g. obavlja sondiranje zidova,¹¹⁰ ali kao što je već spomenuto, ova odluka provedena je samo djelomično, zbog nedostatka financijske potpore. Iako prema pravilu iz Povelje iz Burre (1979) prema članku 28¹¹¹ koji se odnosi na zadiranje u materijale spomenika, sakupljanje fizičkih dokaza ne bi trebalo biti jedan od prvih koraka, ali postoji iznimka da se radnje poput sondiranja mogu obaviti ukoliko je to učinjeno na jako malom području koje ne uništava materijal.¹¹² Vrijednost spomenika dijeli se na estetsku, povijesnu, znanstvenu i društvenu i/ili duhovnu vrijednost.¹¹³ Estetska vrijednost „Zorin-doma” opravdana je činjenicom da je kazalište u Karlovcu jedan od Carneluttijevih ponajboljih radova, pregrađivan više puta s i dalje očuvanim neorenesansnim karakteristikama stila, usklađen s okolinom koja se oko zgrade nalazi. Starosna vrijednost, pogotovo nakon svih pregradnji i obnova nije toliko visoka, no povijesni značaj zgrade kao institucije ostaje. Društvena vrijednost i dalje ostaje jedna od glavnih vrijednosti koje ova zgrada sa sobom nosi. Nakon svega zaključujem kako je društvena vrijednost zgrade u početnim fazama bila puno jača čisto iz razloga općeg stanja društva u to doba - buđenje narodne svijesti, osjećaja zajedništva i osjećaja za hrvatstvo, dok se danas takva borba za vlastiti identitet Hrvata manifestira u drugim segmentima društva poput politike i dr. Ovime ne umanjujem društvenu vrijednost kazališta kakvo djeluje danas, no činjenica je da se krajem 19.st. kazališta i druge kulturne ustanove između ostalog osnivaju upravo zbog dokazivanja samosvijest naroda.¹¹⁴

¹¹⁰ Prema: Marinka Mužar: »Konzervatrosko-restauratorske analize - preduvjet o spoznaji građevinskih i dekorativnih promjena uz moguće postupno vraćanje identiteta Zorin-doma«, u: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Karlovac, Gradsko kazalište Zorin dom, 2001., str. 60.

¹¹¹ *The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*, 2013., članak 28.1., preuzeto sa službenih internetskih stranica Australskog ICOMOS-a <https://australia.icomos.org/publications/charters/> (pregledano 25. svibnja 2019.)

¹¹² James Semple Kerr: *Conservation plan, The seventh edition*, Australia ICOMOS, 2013. [1982.], str. 8.

¹¹³ *The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*, 2013., članak 1.2 preuzeto sa službenih internetskih stranica Australskog ICOMOS-a <https://australia.icomos.org/publications/charters/> (pregledano 25. svibnja 2019.)

¹¹⁴ Jasna Galjer: »Arhitektura kazališta u Hrvatskoj u drugoj polovini 19.st.«, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 17.2.-28.5.2000., str. 127.

14. Zaključak

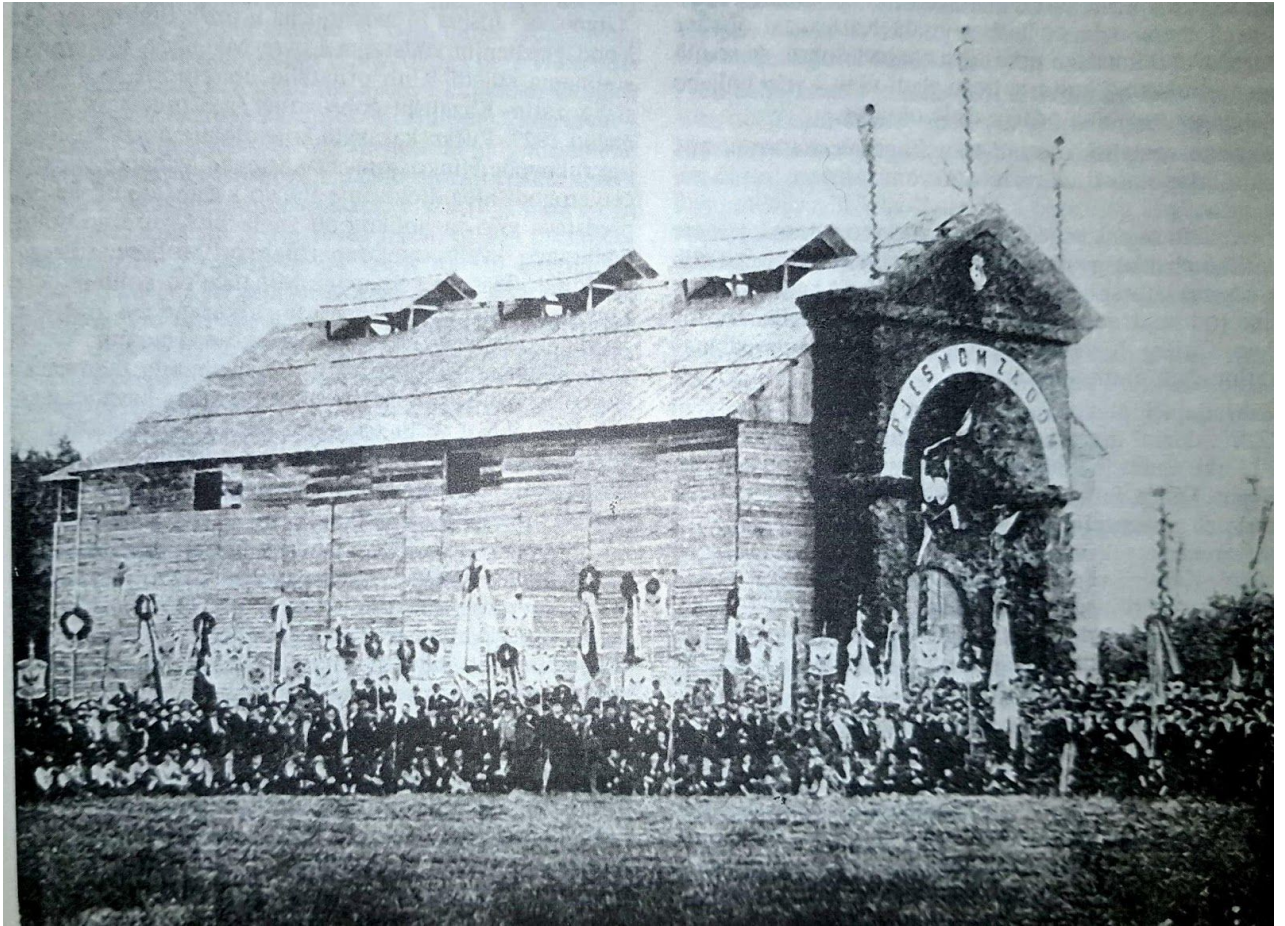
Uzevši u obzir sve navedeno od samih početaka pa preko pregradnji, dogradnji i popravaka, kompleksnost životnog vijeka jednog građevnog objekta nije nimalo jednostavna. Vjerujem da je tako u većini slučajeva kada odluka o daljnjem razvoju i očuvanju zgrade postaje odgovornost stručnjaka koji moraju uzeti u obzir svaki detalj povijesti i budućnosti određenog projekta. Zahvaljujući više od sto godina djelovanja Karlovačkog kazališta ostaje zaključiti što i kako dalje postupiti u optimalnom očuvanju zgrade „Zorin doma” kako bi njena djelatnost, a i fizička struktura ostali stabilni i aktivni. Olakotna okolnost je to što se zgrada nalazi pod zaštitom - ona je dakle preventivno zaštićeno kulturno dobro koje spada pod Karlovačku Zvijezdu. Neorenesansna vanjšтина savršeno se uklapa u okolne zgrade i prirodu, a s vizualnog je aspekta jedna od poznatijih karlovačkih građevina.

Od početaka gradnje bilo je jasno koliko je Karlovčanima bitno imati kulturni centar poput onog kojeg trenutno imaju. Donacije u novcu i moralna podrška građana dokaz je zajedništva i povezanosti stanovnika ovog malog grada. Naporima institucije Prvog hrvatskog pjevačkog društva „Zora” i predsjednika Vilima Reintera iznikla je ova gradnja na ponos svih Karlovčana. Kulturni i zabavni život okupljen je oko „Zorin doma” od početka pa sve do dana današnjega. Iako se postavlja pitanje zašto je došlo do proširivanja zgrade koja je dobro funkcionirala takva kakva je, s vremenom kako se djelatnost kazališta širila, napomenuto širenje pozornice u dva navrata postaje nužnost. Unatoč raznim nedoumicama i problemima (poput problema financijske prirode), nakon svih obnova i intervencija zgrada je i dalje vizualno očuvala svoju prepoznatljivost. Što se tiče autentičnosti zgrade, nakon svih intervencija i obnova teško je reći da je to ona ista kakvu je Carnelutti ostavio gradu. To je u jednu ruku i logično, postavljanje i popravljavanje novih električnih instalacija („Zorin dom” ih ima otpočetka), zamjena krova, promjene u podrumskoj zorni, promjene rasporeda prozora, povećanje dimenzija istočnog pročelja i svi ostali radovi bili su jednostavno nužni kako bi se zgrada kako takva očuvala. Njena namjena, iako po pojedinim prostorijama biva promjenjivana, u temeljnoj ideji ostaje ista - ona ostaje Gradsko kazalište, okupljalište svih slojeva društva, i malih i velikih. Nije nebitno spomenuti strahote rata koje su u cijeloj državi

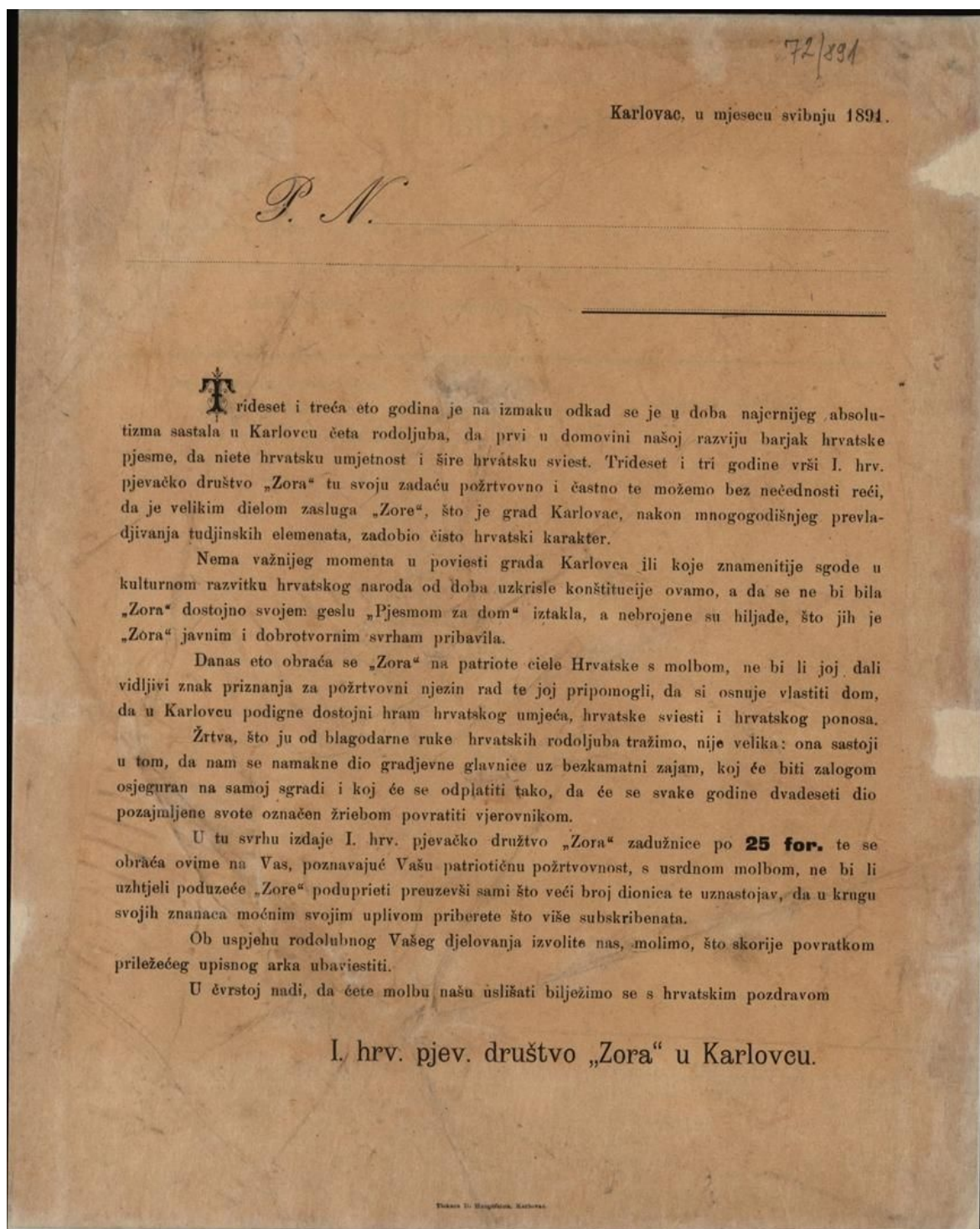
uzrokovale mnoge probleme, pa tako i u Karlovcu otežavaju posljednju obnovu „Zorin-doma.” Nakon četrnaest godina mukotrpnog rada s mnogim preprekama, „Zorin-dom” ipak ponovno otvara vrata svojim posjetiteljima koji hrle u obnovljeni hram.

Prilog 1. - tlocrt Gradjanskog doma preuzeti iz časopisa Svjetlo, 1992. Br. 3-4, prosinac, str. 10.

Prilog 2. - fotografija drvene kurije Alfreda Kappnera, prethodnice Zorin-doma, preuzeta iz časopisa *Svjetlo*, 1992. br. 3-4, prosinac, str. 3.

Prilog 3. - Molba za donacije upućena građanima od strane PHPD „Zora“, preuzeta iz digitaliziranog arhiva Gradskog muzeja Karlovac (<http://www.online-zbirke.gmk.hr/hr/Predmet/2485/3>, pregledano 21. travnja 2019.)

4/892

Wp-
Dap's grüßte! a
Hönigsberg & Deutsch
od 30. 12. 1891.

Gospodo!
Hönigsberg & Deutsch
architekten
7 Zagreb.

Kao gospodin predsjed-
nik pišećis je pod-
pisavavši odobru
eicujeno Vaše pismo
od 30 p. my.

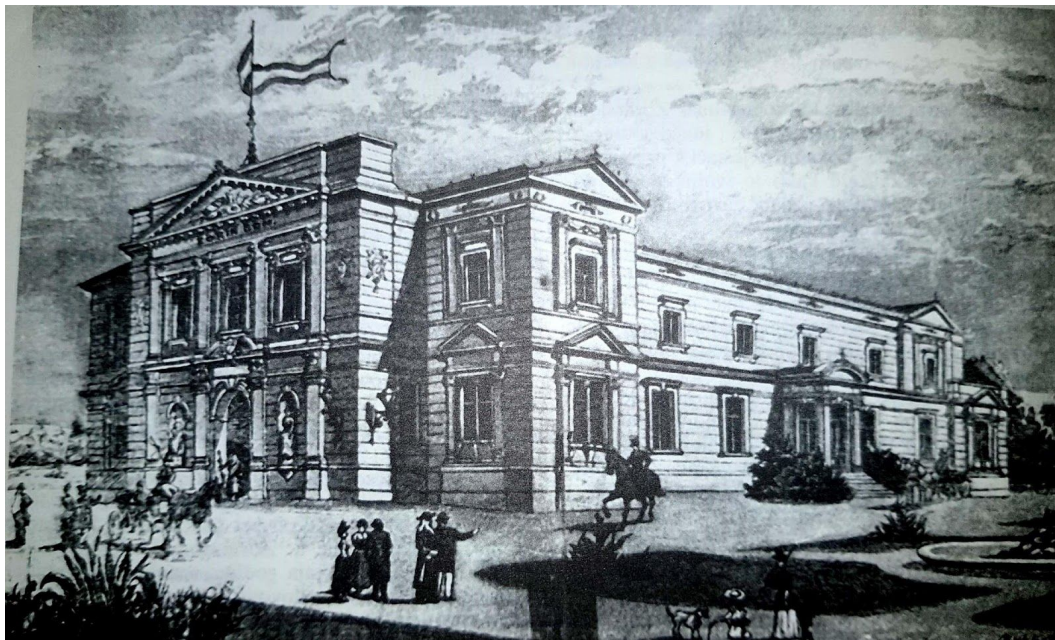
Mi smo nalibare
u neugodnom polo-
žaju posjedovati
načrt, koji upotre-
biti nemakemo,
jer nam ga Vi ne
radiste, ne kljede
tamo nitko ingraditi,
a naša sredstva
ne dođu da bi se
mogli upotrijebiti
u gradjevanu svotu
prema Vašem proa-
cun.

Op. čete se opciati
a pisali ste nam

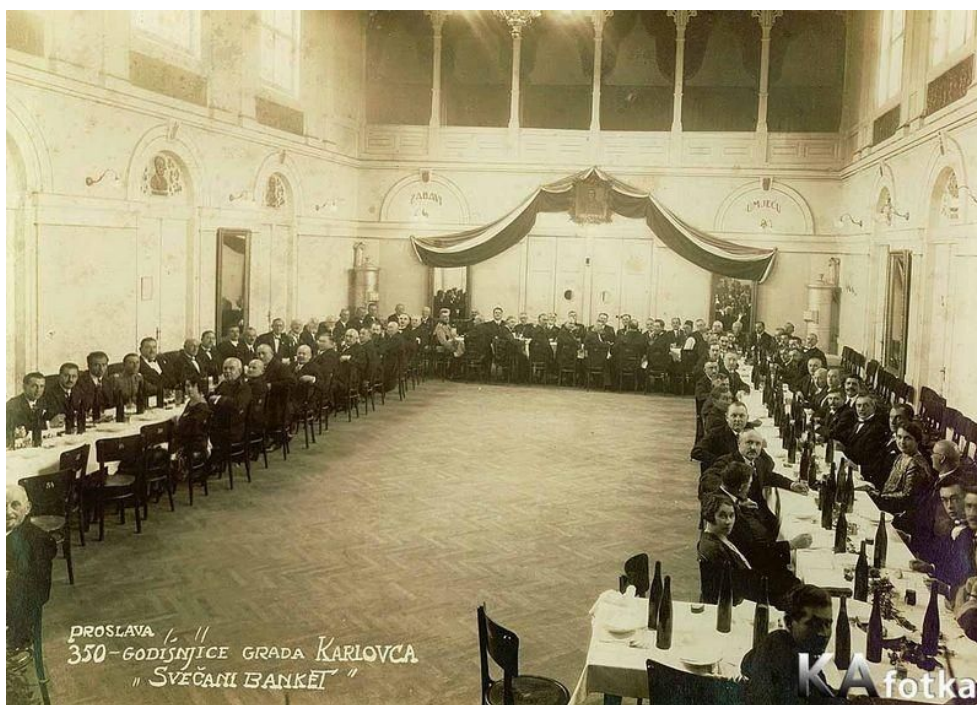
Prilog 4. - Odgovor „Zore” na ponudu tvrtke Hönigsberg & Deutsch, preuzeto iz Digitaliziranog arhiva Gradskog muzeja Karlovac (<http://www.online-zbirke.gmk.hr/hr/Predmet/2538/3>, pregledano 4. travnja 2019.)

Prilog 5. - Tlocrt zgrade iz 1892.g. preuzet iz Darja Radović Mahečić: *Graditeljska obitelj Carnelutti (1879.-1947.)*, Zagreb, Rad. Inst. povij. Umjet. 33/2009. (319-336), str. 323.

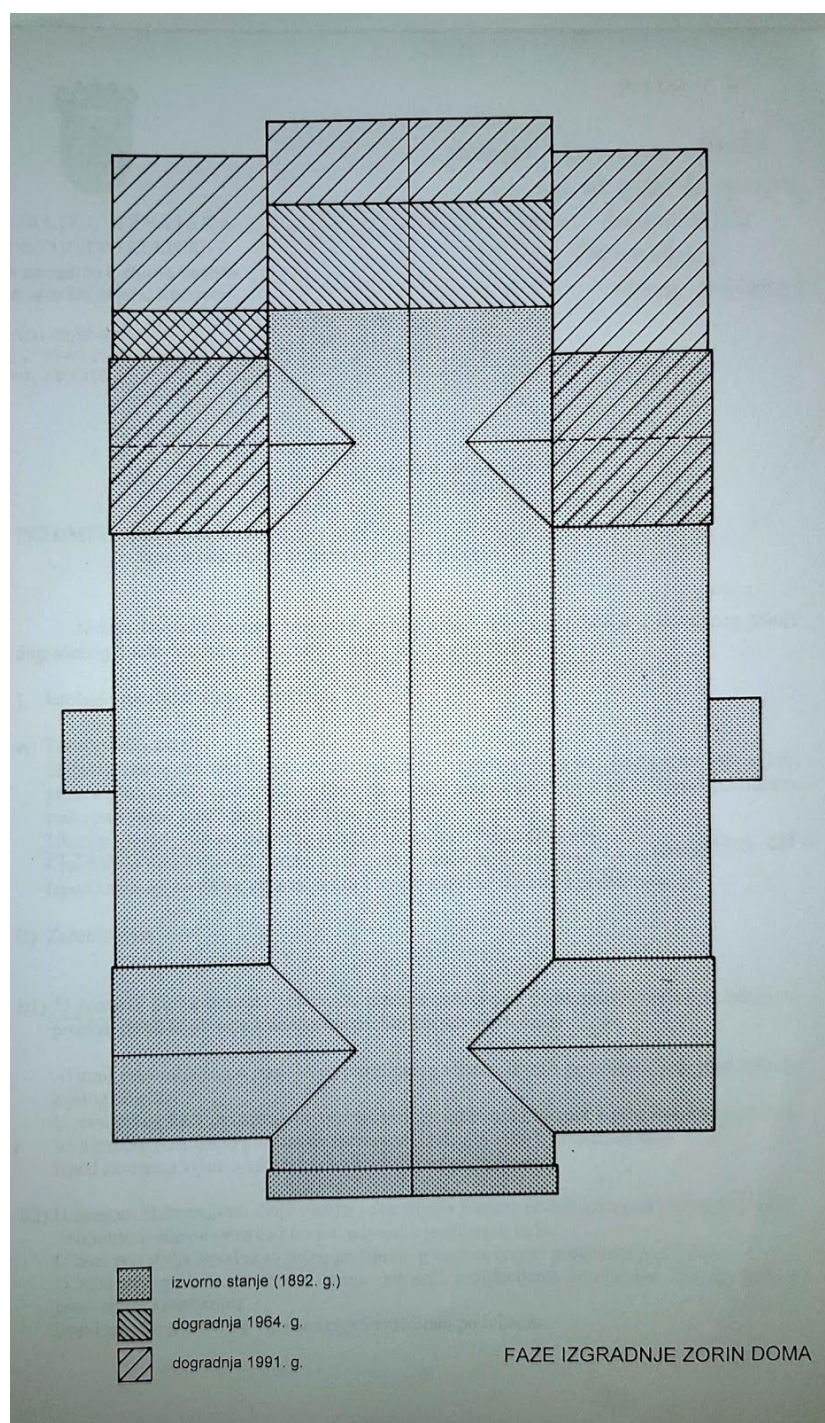

Prilog 6. - grafički prikaz stanja iz 1892.g., potpisuje A. Richter, preuzeto iz: D. Stepinac, M. Stepinac, D. Iveta: *Karlovac - Zorin dom, obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb 1998.g

Prilog 7. - Fotografija interijera „Zorin-doma” s proslave 350. godišnjice grada Karlovca, preuzeta s portala KAfotka.net, dostupno na: <https://www.kafotka.net/1618> (pregledano 25. svibnja 2019.)

Prilog 8. - Katastarski plan, preuzet iz tajništva „Zorin-doma,” ožujak 2019.

Prilog 9. - grafički prikaz promjene tlocrta, preuzeto iz D. Stepinac, M. Stepinac, D. Iveta:
Karlovac - Zorin dom, obnova i prezentacija pročelja, Zagreb 1998.g.

DVORANA „ZORIN DOMA“

24. IX 1966.

Početak u 20 sati

SVEČANA AKADEMIJA

povodom otvaranja obnovljenog „ZORIN DOMA“

Program

Uvodna riječ — Radovan Radovinović, direktor Kulturnog centra

Tajčević: »Otac i sin«

Ruždak: »Međimurska«

Drago Bernardić

Gagić: Sonatina seconda

Gagić: Sonata

— Andante splanato

— Allegretto scherzando — Andante

— Animato

izvodi autor

Mihalić: »Teleći odresci« (odlomak) tekst čita: Zlatko Crnković

ARIJE I DUETI IZ OPERNIH DJELA HRVATSKIH KOMPOZITORA

Gotovac: Arija Đule iz opere »Ero s onoga svijeta«

— Mirka Klarić

Lisinski: Arija Porina iz opere »Porin«

— Noni Žunec

Zajc: Duet iz opere »Nikola Šubić Zrinski«

— M. Klarić i N. Žunec

Lisinski: Arija Sveslava iz opere »Porin«

— Drago Bernardić

Gotovac: Duet iz opere »Ero s onoga svijeta«

— M. Klarić i N. Žunec

klavirska pratnja: Darko Mondekar

PAUZA

IZ JUGOSLAVENSKE POEZIJE BUNTA I OTPORA

M. Krleža: »Ni med cvetjem ni pravice«

I. G. Kovačić: »Jama« (odlomci)

I. Sarajlić: »Rođeni 23. strijeljani 42.«

D. Maksimović: »Spomen na ustanak«

J. Kaštelan: »Pjesme o mojoj zemlji« (odlomci)

recitiraju: Ljubica Jović i Zlatko Crnković

KOMPOZICIJE SLAVENSKIH KOMPOZITORA

Mokranjac: X rukovet

Skalovski: Makedonska humoreska

Grečanić: »Jesen«

Papandopulo: »Kad kolo zaigra«

Zajc: Koračnica iz opere »Nikola Šubić Zrinski«

Izvodi: Zbor opere Hrvatskog narodnog kazališta iz Zagreba

dirigent: Miro Belamarčić

za klavirom: Karlo Kraus

Akademiju postavili: Georgij Paro i Berislav Frkljć

Prilog 10. - program Svečane akademije povodom otvorenja zgrade 60.-ih godina, preuzeto iz: *Svjetlo*, Karlovac, 1992, br. 3-4, prosinac, str. 36.

Prilog 11. - detalj interijera, Dragutin Inchiostru, preuzeto iz: Lj. Lacković, M. Škrgatić, H. Božić: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Karlovac, Gradsko kazalište Zorin dom, 2001., str. 73.

- Prilog 1 -

REGIONALNI ZAVOD ZA ZAŠTITU
SPOMENIKA KULTURE I PRIRODE
Z A G R E B, Mesnička 49

04-UP/I-587/2/ZJP/BS

ZORIN DOM,
Centar za kulturu

15. 8. 1984.

47000 KARLOVAC

Karlovac, Zorin dom,
proširenje pozornice

Ulica JNA br. 1

Na temelju člana 29. Zakona o zaštiti spomenika kulture (Narodne novine br. 7/67) na dostavljeni zahtjev o izdavanju uvjeta za proširenje pozornice i adaptaciju unutrašnjosti objekta kazališta "Zorin dom" u Karlovcu, Ulica JNA br. 1, daje se slijedeće mišljenje:

Prijedlog za proširenje pozornice prihvaća se pod uvjetom da se vanjski izgled novogradnje uskladi sa postojećim oblikovanjem zgrade. Dogradnja pozornice bočnim krilima (PO + P širine 6 m) mora biti projektirana tako da se u principu ponovi poprečno krilo koje već postoji uz glavno pročelje, tako da će dogradnja imati istu visinu kao osnovni korpus gledališta, isti oblik krova, vrstu pokrova, istu ili sličnu pročeljnu arhitektonsku plastiku, iste otvore i dr. Projektna dokumentacija treba sadržavati nacрте postojećeg stanja objekta, fotodokumentaciju, nacрте adaptacije i dr. U toku izrade potrebna je konzultacija sa nadzor sa nadležnim konzervatorom. U konačnoj fazi potrebno je dostaviti Zavodu dva primjerka nacрта sa pismenim zahtjevom za izdavanje predhodne dozvole.

Međutim utvrđivanje posebnih uvjeta o preuredjenju interijera gledališta, tj. o ukidanju dosadašnjeg partera i balkona, te formiranje cjelovitog amfiteatralnog gledališta može se donijeti tek nakon valorizacije povjesno - umjetničke vrijednosti i postojećeg oblikovanja interijera nedvoumno bitne arhitektonske vrijednosti zgrade kao spomenika gradjevine baštine starog Karlovca.

Izradu prijedloga mogućih adaptacija u korist boljeg funkcioniranja gledališta potrebno je povjeriti stručnoj komisiji.

Mišljenja smo da je privremeno postavljanje klavira moguće time da se izvedu predloženi privremeni zahvati.

Prilog 12. - Odgovor Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode na zahtjev o proširenju od 15. kolovoza 1984., preuzet iz Davorin Stepinac, Marie Stepinac, Danijel Iveta: *Karlovac - Zorin dom: obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb, 1998.

Prilog 13. - presjek oslika na zidovima, preuzeto iz: Lj. Lacković, M. Škrgatić, H. Božić: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Gradsko kazalište Zorin dom, Karlovac, 2001., str. 62-63.

Prilog 14. - Oslikani motiv kasetiranog stropa, preuzeto iz Lj. Lacković, M. Škrgatić, H. Božić: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Gradsko kazalište Zorin dom, Karlovac, 2001., str. 54.

Prilog 15. - fotografija željezne ograde kod stepenica bočnog ulaza, preuzeto iz: Davorin Stepinac, Marie Stepinac, Danijel Iveta: *Karlovac - Zorin dom: obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb, 1998.

Prilog 16. - prikaz bočnih vrata sa zidićem, preuzeto iz: Davorin Stepinac, Marie Stepinac, Danijel Iveta: *Karlovac - Zorin dom: obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb, 1998.

Prilog 17. - polomljena skulptura muze, posljedica vandalizma, preuzeto s <http://www.novolist.hr/Kultura/Kazaliste/Angaziran-restaurator-koji-ce-pokusati-obnoviti-skulpturu-s-karlovackog-Zorin-doma> (pregledano: 25. svibnja 2019.), fotografirao: B. Kovačev

Literatura

1. Dubravka Čanić: »Karlovački časopis Svjetlo«, pregledni rad, Zagreb, 2017., časopis *Kaj*, Zagreb 1-2, 2018.
2. Aleksandar Freudenreich: *Prosvjetna ognjišta, Priručnik za poticanje na građenje, osnivanje i izgradnju društvenih domova s dvoranama u Hrvatskoj*, Zagreb, Tisak Hrvatske državne tiskare u Zagrebu, izdalo Ministarstvo Narodne prosvjete, Glavno ravnateljstvo za obće narodno prosvjetljivanje u Zagrebu, 1943.
3. Krešimir Galović: *Klub hrvatskih arhitekata u Zagrebu: povijest kluba 1905.-1914.*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb, 2010.
4. Gursky, Zlatko: *Karlovac panorama jednog vremena*, Karlovac, Župni ured sv. Tri kralja, 1991.
5. Mirjana Juretić: »Sto godina«; u: *Svjetlo - časopis za društvena pitanja, znanost, kulturu i umjetnost*, 3-4, prosinac 1992.
6. Ivan Jurković: »Zajednički temelji«; u: *Svjetlo - časopis za društvena pitanja, znanost, kulturu i umjetnost*, prosinac 1992., 3-4
7. Milan Kruhek: *Graditeljska baština Karlovačkog Pokuplja*, Karlovac, Matica Hrvatska, Ogranak Karlovac, 1993.
8. Lj. Lacković, M. Škrgatić, H. Božić: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Karlovac, Gradsko kazalište Zorin dom, 2001.
9. Tomislav Lasić: »Arhitektonski biser«, u: *Svjetlo - časopis za društvena pitanja, znanost, kulturu i umjetnost*, 3-4, prosinac 1992.
10. Dušan Lopašić: »Zora», *I. Hrvatsko pjevačko društvo u Karlovcu - poviestne crtice 1858-1892.*, Hauptfeld, 1892.
11. Mirna Meštrović, Mladen Obad Šćitaroci: »Zagrebački ljetnikovci - nastajanje i obilježja«, izvorni znanstveni članak, Časopis *Prostor*, 2014
12. Marinka Mužar: »Konzervatorsko-restauratorske analize - preduvjet o spoznaji građevinskih i dekorativnih promjena uz moguće postupno vraćanje identiteta

- Zorin-doma«, u: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Gradsko kazalište Zorin dom, Karlovac, 2001.
13. Ivan Ott: »Zora i Zorin-dom, od početaka do drugog svjetskog rata«, u: *Svjetlo - časopis za društvena pitanja, znanost, kulturu i umjetnost*, prosinac 1992., 3-4
 14. Ivan Ott, (ur.): *Karlovački leksikon*, Zagreb, Naklada Leksikon, Školska knjiga, 2008.
 15. Darja Radović Mahečić: *Graditeljska obitelj Carnelutti (1879.-1947.)*, Rad. Inst. povij. Umjet. 33/2009. (319-336)
 16. Radovan Radovinović: »Sedam i pol godina u „Zorin-domu”«, u: *Svjetlo - časopis za društvena pitanja, znanost, kulturu i umjetnost*, 3-4, prosinac 1992.
 17. James Semple Kerr: *Conservation plan*, The seventh edition, Australia ICOMOS, 2013. [1982.]
 18. D. Stepinac, M. Stepinac, D. Iveta: *Karlovac - Zorin dom, obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb 1998.g.
 19. Rudolf Strohal: *Grad Karlovac opisan i orisan*, Karlovac, Tisak M. Fogine, 1906.
 20. Vrbetić, Szabo: *Karlovac na razmeđu stoljeća*, Zagreb, Školska knjiga, 1989.

Digitalizirani izvadci iz novina:

1. Portal digitaliziranih novina, *Projekt Stare hrvatske novine* Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, započet 2008.g Izvor: <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/AboutProject.aspx>
2. *Svjetlo*, Karlovac, VI/1891.g., god. VI, broj 30., 26.07., dostupno na: <http://dnc.nsk.hr/Newspapers>; (pregledano 15. travnja 2019.)
3. »Posveta „Zorin-doma”«, u: *Svjetlo*, Karlovac, VIII/1893., br. 21, 21. 5. dostupno na: <http://dnc.nsk.hr/Newspapers>; (pregledano 24. travnja 2019.)
4. *Karlovački glasnik*, Karlovac, II/1900, br. 14., 8. travnja, dostupno na: <http://dnc.nsk.hr/Newspapers>; (pregledano: 13. svibnja 2019.)
5. *Karlovački tjednik* 2. srpnja 1992., broj 25, autor: Goran Gerovac http://www.gkka.hr/wp-content/uploads/digitalizacija/Karlovacki_tjednik/PDF/91_95/GKKA_N_ID16_1992-07-02_39_25.pdf (pregledano 15. travnja 2019.)

Ostali dokumenti:

1. Građevni ugovor za Zorin-dom, 20.03.1892., Zbirka dokumentarne građe, Gradski arhiv Karlovac, digitalni arhiv (<http://www.online-zbirke.gmk.hr/hr/Predmet/2573/3>; pristup 8. travnja 2019.)
2. *Konzervatorske smjernice za sanaciju, rekonstrukciju i adaptaciju unutrašnjosti*, Gradsko kazalište „Zorin dom” Karlovac, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Karlovcu, 15. srpnja 1999., Klasa: UP/I 034-02/99-01/10, Urbroj: 2133-40-01-99-3, Karlovac, 12.7.1999.
3. *Zorin dom Karlovac - konzervatorske smjernice za obnovu pročelja*, Karlovac, 2.6.1998., Klasa: 034-02/98-03/57, Ur. broj: 2133-40-01-98-2, Ministarstvo kulture, Republika Hrvatska, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Karlovcu

Internetski izvori:

1. <http://kaportal.rtl.hr/zorin-dom-vise-nece-proklsnjavati-postavlja-se-novi-krov-bit-ce-isti-zitnoj-kuci/> (posjećeno 25. Svibnja 2019)
2. <https://www.karlovac.hr/novosti/uredjuju-se-gradske-ustanove-kulture/16651>
posjećeno: 25. svibnja 2019.
3. <http://www.novilist.hr/Kultura/Kazaliste/Angaziran-restaurator-koji-ce-pokusati-obnoviti-skulpturu-s-karlovačkog-Zorin-doma> (posjećeno: 25. svibnja 2019)
4. <http://kaportal.rtl.hr/vandali-nastavljaju-divljati-nocas-srusen-mestrovic-ev-kip-ispred-kazalista-zorin-dom/> (posjećeno: 25. svibnja 2019)
5. <http://www.zorin-dom.hr/> (posjećeno: 28. ožujka 2019.)

Popis priloga:

1. Prilog 1. - tlocrt Gradjanskog doma preuzeti iz časopisa *Svjetlo*, 1992. Br. 3-4, prosinac, str. 10.
2. Prilog 2. - fotografija drvene kurije Alfreda Kappnera, prethodnice Zorin-doma, preuzeta iz časopisa *Svjetlo*, 1992. br. 3-4, prosinac, str. 3.
3. Prilog 3. - Molba za donacije upućena građanima od strane PHPD „Zora”, preuzeta iz digitaliziranog arhiva Gradskog muzeja Karlovac (<http://www.online-zbirke.gmk.hr/hr/Predmet/2485/3>, pregledano 21. travnja 2019.)
4. Prilog 4. - Odgovor „Zore” na ponudu tvrtke Hönigsberg & Deutsch, preuzeto iz Digitaliziranog arhiva Gradskog muzeja Karlovac (<http://www.online-zbirke.gmk.hr/hr/Predmet/2538/3>, pregledano 4. travnja 2019.)
5. Prilog 5. - Tlocrt zgrade iz 1892.g. preuzet iz Darja Radović Mahečić: *Graditeljska obitelj Carnelutti (1879.-1947.)*, Zagreb, Rad. Inst. povij. Umjet. 33/2009. (319-336), str. 323.

6. Prilog 6. - grafički prikaz stanja iz 1892.g., potpisuje A. Richter, preuzeto iz: D. Stepinac, M. Stepinac, D. Iveta: *Karlovac - Zorin dom, obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb 1998.g
7. Prilog 7. - Fotografija interijera „Zorin-doma” s proslave 350. godišnjice grada Karlovca, preuzeta s portala KAfotka.net, dostupno na: <https://www.kafotka.net/1618> (pregledano 25. svibnja 2019.)
8. Prilog 8. - Katastarski plan, preuzet iz tajništva „Zorin-doma,” ožujak 2019.
9. Prilog 9. - grafički prikaz promjene tlocrta, preuzeto iz D. Stepinac, M. Stepinac, D. Iveta: *Karlovac - Zorin dom, obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb 1998.g.
10. Prilog 10. - program Svečane akademije povodom otvorenja zgrade 60.-ih godina, preuzeto iz: *Svjetlo*, Karlovac, 1992, br. 3-4, prosinac, str. 36.
11. Prilog 11. - detalj interijera, Dragutin Inchiostri, preuzeto iz: Lj. Lacković, M. Škrgatić, H. Božić: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Karlovac, Gradsko kazalište Zorin dom, 2001., str. 73.
12. Prilog 12. - Odgovor Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode na zahtjev o proširenju od 15. kolovoza 1984., preuzet iz Davorin Stepinac, Marie Stepinac, Danijel Iveta: *Karlovac - Zorin dom: obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb, 1998.
13. Prilog 13. - presjek oslika na zidovima, preuzeto iz: Lj. Lacković, M. Škrgatić, H. Božić: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Gradsko kazalište Zorin dom, Karlovac, 2001., str. 62-63.
14. Prilog 14. - Oslíkani motiv kasetiranog stropa, preuzeto iz Lj. Lacković, M. Škrgatić, H. Božić: *Svečano otvorenje obnovljene zgrade Gradskog kazališta „Zorin dom” 1987-2001*, Gradsko kazalište Zorin dom, Karlovac, 2001., str. 54.
15. Prilog 15. - fotografija željezne ograde kod stepenica bočnog ulaza, preuzeto iz: Davorin Stepinac, Marie Stepinac, Danijel Iveta: *Karlovac - Zorin dom: obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb, 1998.

16. Prilog 16. - prikaz bočnih vrata sa zidićem, preuzeto iz: Davorin Stepinac, Marie Stepinac, Danijel Iveta: *Karlovac - Zorin dom: obnova i prezentacija pročelja*, Zagreb, 1998.
17. Prilog 17. - polomljena skulptura muze, posljedica vandalizma, preuzeto s <http://www.novolist.hr/Kultura/Kazaliste/Angaziran-restaurator-koji-ce-pokusati-obnoviti-skulpturu-s-karlovačkog-Zorin-doma> (pregledano: 25. svibnja 2019.), fotografirao: B. Kovačev